

SOCIJALNE STUDIJE
SOCIAL STUDIES
2025.

Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se/indeksirani su
u Central Eastern European Online Library (CEEOL).

Priprema i štampa časopisa Socijalne studije sufinansirana je od strane Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje
i mlade Kantona Sarajevo u okviru projekta sufinansiranja naučnoistraživačkih / umjetničkoistraživačkih i
istraživačkorazvojnih projekata i programa iz Budžeta Kantona Sarajevo za 2025. godinu.

SOCIJALNE STUDIJE / SOCIAL STUDIES

doi.org/10.58527/issn.2637-2908.8

UDK 3

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Skenderija 72, 71000 Sarajevo

Za izdavača / On behalf of the publisher

Sead Turčalo

Glavna urednica / Editor-in-chief

Belma Buljubašić

Tehnički urednik / Technical Editor

Jasmin Hasanović

Redakcija / Editorial Board:

Mitja Velikonja, University of Ljubljana, Slovenia
Gazela Pudar Draško, University of Belgrade, Serbia
Hajrudin Hromadžić, University of Rijeka, Croatia
Ivica Mladenović, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, France
Edina Harbinja, Aston University, United Kingdom
Maple Rasza, Colby College, USA
Manuel Loff, University of Porto, Portugal
Diana Margarit, Alexandru Ioan Cuza University, Romania
Marco Moroni, La Sapienza University, Italy
Thomas Mandl, University of Hildesheim, Germany
Dijana Jelača, Brooklyn College - CUNY, USA
Mario Hibert, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Nedreta Šerić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Šaćir Filandra, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Sarina Bakić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Savjetodavni odbor / Advisory Board:

Srećko Horvat, DIEM25, Croatia
Ankica Čakardić, University of Zagreb, Croatia
Martin Previšić, University of Zagreb, Croatia
Katarina Peović, University of Rijeka, Croatia
Milan Radanović, Independent researcher, Croatia
Igor Štiks, Singidunum University/University of Ljubljana, Serbia/Slovenia
Milica Kulić, University of Belgrade, Serbia
Cirila Toplak, University of Ljubljana, Slovenia
Igor Vobić, University of Ljubljana, Slovenia
Julie M. Watkins, Council on Social Work Education (CSWE), USA
Bojana Videkanić, University of Waterloo, Canada
Ondrej Zila, Charles University, Czech Republic
Magdalena Rekšć, University of Łódź, Poland
Vasileios Karagiannopoulos, University of Portsmouth, United Kingdom

Sekretarka redakcije / Secretary of the Editorial Board

Nina Babić

Lektorica / BCS language editor

Zenaida Karavdić

Lektorica za engleski jezik / English language editor

Sabina Bečić Išić

Naslovnica / Cover DTP

Ajla Salkić Armin Numanović

Štampa / Printed by

ŠTAMPARIJA FOJNICA D.D.

Tiraž / Circulation

100 primjeraka / 100 copies

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License – Imenovanje-Nekomercijalno-Dijeli pod istim uslovima CC BY-NC-SA

Ova licenca dopušta drugima da remiksiraju, mijenjaju, prerađuju i distribuiraju ovo djelo u nekomercijalne svrhe i pod istom licencom pod kojom je bio izvornik, uz obavezu navođenja autora

ISSN 2637-2061 (print)
ISSN 2637-2908 (online)

SOCIJALNE STUDIJE

SOCIAL STUDIES

Godina
Volume

VIII

Broj
Number

8 2025.

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

01

02

03

04

05

Prikazi

Sadržaj

Jovan Milosavljević

7

Politika sećanja u SFRJ: Studija slučaja Doline Heroja

Nejira Pašić

35

Beyond the Workers: Social Welfare Exclusion of Labour
Migrant Families in Bosnia and Herzegovina

Šejla Džananović

65

Leptirov efekt Brexita: Medijsko-političke implikacije
Brexita deset godina nakon referenduma

Magdalena Primorac

91

Artificial Intelligence in Education – Revolution or Risk?

Nedreta Šerić

115

Afirmacija socijalnog rada u centrima za mentalno
zdravlje: Ključni segment promocije mentalnog zdravlja
u zajednici

Lejla Turčilo

145

Jelena Kleut i Ana Milojević, *Horizonti značenja: semiotički sistemi i
medijske prakse* (Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2025, str. 193)

Ajnur Kaniža

151

Ulises A. Meijas & Nick Couldry, *Data Grab - The New Colonialism of Big
Tech and How to Fight Back* (e-book: The University of Chicago Press,
Chicago, 2024, 303 pages)

Uputstvo za autore

Primljen: 07.09.2025.
Prihvaćen: 09.11.2025.

Socijalne studije / Social studies 8 (8) 2025, str. 7-32.
<https://doi.org/10.58527/issn.2637-2908.8.8.7>

UDK 316.75:930.85(497.1)''1939/1945''

Originalni naučni rad

POLITIKA SEĆANJA U SFRJ: STUDIJA SLUČAJA DOLINE HEROJA¹

Jovan Milosavljević, MA
Samostalni istraživač

Sažetak: Predmet istraživanja ovog rada su državne performativne prakse sećanja u Dolini heroja u kontekstu značaja Drugog svetskog rata za učvršćivanje kolektivnog društvenog identiteta u SFRJ. Uže posmatrano, istraživanje u fokusu ima obeležavanje 15. godišnjice Bitke na Sutjesci 1958. godine, kada Bitka dobija na značaju i počinje da označava pobeđe, spremnosti na žrtvu i jugoslovenski element partizanskih jedinica. Pored te godišnjice, u fokusu će biti i 30. godišnjica Bitke obeležena 1973. godine, kada se završava memorijalni kompleks na Tjentištu, gde prateći program komemoracije donosi nove strategije, fokusirane na budućnost i nove generacije, koje su u decenijama nakon rata stasavale u drugačijem društvenom kontekstu i razvijale svoje komunikacione kodove. Šire posmatrano, istraživanje obuhvata analizu aktera koji su oblikovali narative o Drugom svetskom ratu, njihovih praksi očuvanja sećanja na rat i poginule, kao i konstruisanje prostora sećanja. Analizom tog sadržaja, primenom kvalitativne analize kroz metodu studije slučaja, analize diskursa i dijahrone komparativne analize, rad ima za cilj da predstavi kako se promena društvenih odnosa u zemlji održavala na politiku sećanja, odnosno komemorativne prakse u Dolini heroja, kao mestu sećanja od najvećeg značaja za prenos poželjnih vrednosti za tadašnje jugoslovensko društvo.

Ključne reči: politika sećanja, SFRJ, Dolina heroja, Sutjeska, komemoracije

¹ Rad predstavlja sažetak master rada autora pod naslovom „Politika sećanja u SFRJ: studija slučaja Doline heroja” odbranjenog 14. avgusta 2025. godine na Univerzitetu u Beogradu – Fakultetu političkih nauka.

E-mail: jovanmilosavljevic678@gmail.com

UVOD

Kraj Drugog svetskog rata i pobjeda partizanskog pokreta² na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije imali su presudan uticaj na promenu toka političkog i ekonomskog razvoja Jugoslavije. Totalni karakter rata doveo je i do stvaranja koncentracionih logora, sukoba partizanskih odreda sa okupacionim i kvislinškim snagama, kao i borbe između vodećih etničkih grupa na jugoslovenskom tlu. Pred novim socijalističkim vlastima se, pored zadatka izgradnje razrušene zemlje, postavio i izazov pomirenja sukobljenih naroda. Prvi kohezivni faktor video se u ideji „bratstva i jedinstva“, kao simbolu zajedničke borbe naroda Jugoslavije protiv neprijatelja, ali i simbolu koji je proklamovao zajednički rad i saradnju u novoj državi posle rata. Drugi kohezivni faktor se isticao u ideji antifašizma, a treći u socijalističkoj revoluciji, koja je nagovestila pravednije društvene i ekonomske odnose, uspešnu izgradnju zemlje i klasnu, rodnu i nacionalnu emancipaciju njenih građana i građanki (Đorđević, 2021). Žilavi otpor okupatoru i pobjeda u ratu postavili su temelje za formulisanje osnivačkog mita nove države, a KPJ i jedinice Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda su, zbog svog multietničkog karaktera i revolucionarne borbe, definisani kao glavni protagonisti najznačajnije epopeje u zajedničkoj prošlosti jugoslovenskih naroda (isto). Borbe u kanjonu reke Sutjeske su u takvom narativu istaknute kao najteže i najsudbonosnije bitke partizanskih jedinica tokom Drugog svetskog rata. U borbama od 15. maja do 15. juna 1943. godine, na prostorima severne Crne Gore, Sandžaka, severoistočne Hercegovine i jugoistočne Bosne (Mihić, 1978), poginuo je veliki broj pripadnika partizanskog pokreta, a njihova žrtva i multietničkih sastav jedinica označili su ovaj prostor kao centralno mesto za izvođenje državnih komemorativnih praksi u narednim decenijama. Kako je istakao i Josip Broz Tito:

„Širom Jugoslavije bilo je mnogo bojišta na kojima su se vodili krvavi okršaji, ali baš Sutjeska – koja je u našoj narodnooslobodilačkoj borbi dva puta bila takvo uporište (...) – najbolje odgovara da bude mjesto u koje će naši narodi uvijek sa ponosom gledati i podsjećati se koliko nas skupa košta ovo što je stvoreno. To mjesto treba da opominje i nas i buduće

² U daljem tekstu će se koristiti termin *partizani* kao zbirna oznaka koja obuhvata: *partizanski pokret*, *partizanske odrede*, *Narodnooslobodilačku vojsku (NOV)*, *Partizanske odrede Jugoslavije (POJ)*.

generacije da moraju biti poštovane žrtve koje su pale tamo i širom cijele Jugoslavije. Jer naša zemlja – koja je čitava bila jedna velika Sutjeska i za koju je palo toliko sinova naših naroda – zaista zaslužuje da je poštuju i generacije koje dolaze“ (Mihčić, 1978: 7).

U ovom radu ću se baviti analizom državnih performativnih praksi sećanja u Dolini heroja (memorijalni kompleks na Tjentištu) na 15. godišnjicu bitke, 1958. godine, i 30. godišnjicu bitke, 1973. godine, čime će se problematizovati rezultat delovanja politike sećanja vrha SFRJ da na najpoželjniji način približe NOB generacijama koje su dolazile. Ovo istraživanje ima za cilj da doprinese postojećim analizama politike sećanja u SFRJ, fokusirajući se na aktere sa pozicija moći koji su, putem narativa i komemoracija bitaka iz Drugog svetskog rata, nastojali da legitimišu postojeći diskurs o uzvišenosti partizanske borbe.

Istovremeno, rad problematizuje recepciju tih narativa među generacijama koje su rasle u drugačijem društvenom-istorijskom kontekstu i sve većom vremenskom distancom u odnosu na rat. Dosadašnja istraživanja politike sećanja u SFRJ razmatrala su ovu temu iz više različitih perspektiva. Karge (2014) je analizirala odnos pamćenja heroja i žrtva kroz poređenje komemorisanja Sutjeske i Jasenovca.

Dorđević (2021) je u svojoj studiji pristupila ovim pitanjima kroz analizu uloge tela u pokretu u procesima stvaranja prostora kroz izvođenje javnog performansa, gde je između ostalog analizirala i Dolinu heroja kroz dijahronu komparaciju. Bajford (2011) i Stipić (2024) su istraživali marginalizaciju određenih mesta stradanja, kao što je logor Staro Sajmište, odnosno aktivnosti različitih društvenih aktera da se Holokaust adekvatno uvrsti u širi diskurs o Drugom svetskom ratu. Bergholc (2007) je, analizirajući delovanje lokalnih društvenih grupa, pokazao heterogenost memorijalnih praksi i disonantnost u prenošenju zvaničnih narativa na lokalni nivo. Oslanjajući se na već postojeće analize, ovaj rad teži da dodatno sagleda komemorativne prakse u SFRJ kao dinamične procese koji su legitimisali društvene identitetske narative i strukturisali društvene hijerarhije sećanja u okviru kolektivnog pamćenja o ratu.

Metodologija istraživanja i teorijska polazišta

S obzirom na to da je istraživanje usmereno na analizu politike sećanja u SFRJ, korišćena je kvalitativna analiza. Kao osnovni kvalitativni metod, primenjena je studija slučaja Doline heroja. Konkretna studija slučaja odabrana je zbog značaja koju je Dolina heroja, tj. Bitka na Sutjesci imala za jugoslovensku simboliku u izgradnji kolektivnog društvenog identiteta u SFRJ, ali i problematizovanja predstave rata protokom vremena i smenom generacija. Kako su u radu predstavljeni različiti akteri u vertikali pamćenja (od učesnika rata sa autentičnim sećanjem do državnih i društvenih autoriteta koji učestvuju u plasiranju poželjnih predstava rata i predstavnika potonjih generacija), primenjena je i teorija koju je predstavila Alaida Asman, gde možemo razlikovati nekoliko nivoa pamćenja: individualno, socijalno i kolektivno pamćenje. „Individualno pamćenje (...) dinamički je medijum subjektivne obrade iskustava.“ (Asman, 2011: 24). Ono je umreženo, jer ne postoji izolovano, ali je i fragmentirano, jer je moguća promena protokom vremena i promenom okolnosti (isto). Tako je sećanje „aktuelizovanje sačuvanih sadržaja“, dok pamćenje sklapa selektivne sadržaje prošlosti u smisaoni poredak, čuvanjem i odstranjivanjem određenih sadržaja (Kuljić, 2006). Tek u komunikaciji sa drugim ljudima dolazi do učvršćivanja pamćenja, kada ono prelazi na nivo socijalnog pamćenja. Socijalno pamćenje polazi od pretpostavke da su pojedinci uvek obuhvaćeni nadređenom dinamikom istorijskih procesa. Čoveka formiraju određena istorijska iskustva koja deli sa pripadnicima svoje generacije, deleći sa njima stavove, slike sveta ili kulturnu matricu tumačenja. Ipak, socijalno pamćenje je ograničeno vremenskim horizontom. Ono ne postoji van žive interakcije među pripadnicima određene generacijske grupe (Asman, 2011). Odstranjivanjem pamćenja od njegovih živih nosilaca i učitavanjem u materijalne nosioce podataka (isto), ono prelazi u kolektivno pamćenje. Njega čini „niz praktičnih podataka i kulturnih sadržaja, koje ljudi uče da bi ih dekodirali i konvertovali u vlastiti identitet“ (Kuljić, 2006: 9). Ono podstiče buduće generacije da učestvuju u zajedničkom sećanju bez vlastitog generacijskog iskustva, kroz periodično ponavljanje rituala ili komunikacijom materijalnim znacima (Asman, 2011). Dakle, kolektivno pamćenje teži da prevaziđe biološko vreme pojedinca i ograničene komunikacione kodove generacijskih grupa. Primenom analize diskursa, dobija se uvid u sadržinu generacijskih komunikacionih kodova. Pored kvalitativne analize i analize diskursa, korišćena je i dijhrona komparativna

analiza. Analizirane su komemorativne prakse u Dolini heroja za 15. godišnjicu Bitke 1958. godine i 30. godišnjicu obeležavanja Bitke 1973. godine. Poređenje tih godišnjica doprineće razumevanju načina na koji se zvanično sećanje kreiralo i prilagođavalo promenjenim društvenim i političkim okolnostima. To pokazuje da je pamćenje neodvojivo od svog prostornog određenja (Katroga, 2011). Ono stvara mesto sećanja, gde se identiteti učvršćuju i trenuci istorije odvajaju od svog vremenskog toka (Norra, 1989). Mesta sećanja ne stiču svoju vrednost zbog čisto materijalne prisutnosti u prostoru, već zbog svoje simboličke funkcije i menjaju se u skladu sa načinom njihovog prihvatanja, primene i prenošenja (Kuljić, 2006). Kako je prostor oko reke Sutjeske autentično mesto odigravanja istorijskog događaja, daje osećaj prostornog kontinuiteta, pa je time prenos vrednosti neposredniji i nezavisniji od aktuelnih narativa (Đorđević, 2021). Samim tim, vrednosti koje takva mesta oslikavaju neophodno je redovno ponavljati kroz komemoracije. One predstavljaju „specifičan vid prakse sećanja i (...) sredstvo koje pamćenje održava u aktivnom obliku, (...) pomoću koga se nanovo iskazuju vrednosti zajednice“ (Đorđević, 2021: 28). Podložne su promenama koje omogućavaju adaptaciju vrednosti, normi i vidova poželjnog ponašanja, ali su osmišljene na način koji treba da ostavi „trajnije posledice na zajednice i njihove društvene odnose“ (isto: 35). Veliki se značaj pripisuje političkim autoritetima u njihovom delovanju na isticanju određenih praksi koje je potrebno ponavljati kroz komemoracije i rituale kako bi se društvena struktura održala. Kako ističe Jelena Đorđević:

„Primarno i najmoćnije dejstvo ritualnog diskursa (...) je uticaj na emocije. Politička uverenja mogu lako biti plod poverenja, jer se stvaraju na osnovu simbola, a ne na osnovu racionalnih obrazloženja. Svetkovine i rituali, u funkciji politike, do maksimuma, podstiču afekte i željene predstave, tako da je njihov impakt na svest i verovanja snažniji od konkretnih političkih poteza i akcije“ (Đorđević, 1997: 130-131).

Izvođenjem performansa i rituala teži se potvrđivanju utvrđenih vrednosti zajednice na duži vremenski period. Kroz repeticiju komemorativnih performansa, zajednica potvrđuje svoj istorijski kontinuitet i ojačava vezu između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Komemorativni performansi imaju svoj redosled izvođenja i trajanja radnji, definisane aktivnosti učesnika i pozicije koje zauzimaju tokom izvođenja. Činjenica da se komemorativni performans oslanja i na prostor

i arhitekturu koja prostor karakteriše, komemorativni performans se svrstava u „prostorno-specifične performanse“ (Đorđević, 2021). Na taj način prostor, pogotovo ukoliko je „autentičan“, postaje neodvojivi deo izvođenog performansa. Ipak, potvrda značaja tog prostora bi izostala bez radnje koja potvrđuje njegovu važnost. Samim tim se i prostor može posmatrati kao „relacioni fenomen“, koji zavisi od mesta izvođenja, učesnika u performansu i aktivnosti učesnika. To pokazuje da značenje prostora nije dato samo od sebe, već se stvara kroz odnos između elemenata. Međusobna interakcija tri pomenuta elementa daje tom prostoru celovitost (Đorđević, 2021). Monografije, studije, naučni i stručni časopisi koji su za cilj imali da predstavljaju teorije kulture sećanja, politike sećanja u SFRJ, političke performanse i spomeničku kulturu korišćene su kao literatura u pisanju ovog članka. Od izvorne građe, korišćene su fotografije memorijalnog kompleksa, fotografije nastale prilikom komemoracija, igrani film, kao i medijski materijal.

Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata

Savez boraca narodnooslobodilačkog rata osnovan je 1947. godine i kroz vreme postao jedan od najznačajnijih aktera u čuvanju sećanja na rat, ali i veze između ratne i posleratne generacije. Početkom pedesetih godina prošlog veka, Savez je brojao oko 1,3 miliona članova (Broz, 1952). Organizacija je 1961. godine preimenovana u SUBNOR (Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata) (Bergholc, 2007). Vrh ove organizacije činili su najznačajniji poratni političari. Josip Broz Tito izabran je za predsedavajućeg najvišeg organa Saveza, Izvršnog odbora i Glavnog odbora. Aleksandar Ranković i Osman Karabegović imenovani su za prvog, tj. drugog sekretara Izvršnog odbora, dok je Edvard Kardelj imenovan za potpredsednika Saveza boraca (Karge, 2014). Na osnovu Statuta koji je usvojen pri osnivanju, Savez je u svoje članstvo primao svakog onog ko se „sa oružjem u rukama borio u redovima slavnih partizanskih jedinica, narodnooslobodilačke ili jugoslovenske vojske“, ko je „aktivno podržavao narodnooslobodilački pokret“, ko se „našao u zatvoru, interniran ili na prisilnom radu zbog svog aktivnog podržavanja narodnooslobodilačkog pokreta i tamo pokazao ponašanje koje je primereno narodnom borcu“, svakog ko je „bio u zatvoru, gde je uvek ostao na liniji narodnooslobodilačkog pokreta i aktivno radio na pripremi njegovih ideja“, kao i svakog građanina koji se „van zemlje borio sa oružjem u ruci protiv fašizma“ (isto, 33-34).

Rukovodstvo Saveza i uslovi za članstvo pokazuju njegovu ekskluzivnost i tendenciju u zaštiti veterana, kao i formiranju diskursa o ratu. Samo učesće u ratu, aktivno ili pasivno, nije bilo dovoljno da se postane član ovog udruženja. Borci koji su učestvovali na strani gubitnika rata, tj. fašizma ili nacizma, kao i oni koji su sarađivali sa tim pokretima, nisu mogli da uživaju ista prava kao borci NOB-a. Slično njima, barem u trenutku osnivanja Saveza, članovi nisu mogli biti ni oni koji su za vreme rata internirani u logore, deportovani ili zatvarani na osnovu svoje nacionalne ili religijske pripadnosti (Karge, 2014). Među prvim zadacima koje je udruženje boraca imalo bila je briga o ratnoj generaciji, tj. bavljenje socijalno-pravnim aspektima sećanja na rat. One su odlučivale o društvenom, pravnom i finansijskom položaju onih koji su podržavali Narodnooslobodilačku borbu ili onih koju su u borbi izgubili članove porodice (isto). Kao što navodi Karge, Savez je 1950. godine težio da sprovede sveobuhvatan popis žrtava, s ciljem da na osnovu podataka radi na dodeli spomenica žrtvama fašističkog terora i poginulim partizanima (isto). Ipak, rezultati tog popisa nisu objavljeni. Taj popis, kao i popisi u narednim godinama, nisu mogli da zadovolje propagirani broj od 1,7 miliona poginulih ljudi u ratu. Nedovoljna transparentnost vodila je ka problemima preživelih boraca, jer bez sakupljenih podataka nisu mogli da zahtevaju svoja socijalna prava. Takođe, porodice mrtvih boraca su morale čekati obeležavanje njihovih imena na spomenicima (isto). Briga o deci poginulih boraca bila je još jedna od aktivnosti koje je Savez sprovodio u pogledu socijalnih prava. Prema podacima iz 1945. godine, bilo je 283 hiljade dece i mladih čiji su roditelji poginuli kao partizani ili „žrtve fašističkog terora“. Ubrzo nakon rata je donet i niz zakona kako bi se obezbedio bolji život preživelim, kao što je Zakon o demobilizaciji ili Zakon o poljoprivrednoj reformi i kolonizaciji, od kojih su najveći interes imali borci ili žrtve terora. Takođe, Zakon o ratnim invalidima, Zakon o penzijskom osiguranju i ordenima i drugi regulisali su brojna pitanja boraca, ratnih invalida i porodica preživelih (isto).

Drugi važan zadatak SUBNOR-a bilo je kreiranje, agitovanje i čuvanje zvaničnog sećanja na rat jugoslovenskog socijalističkog režima (Bergholc, 2007). Kako je istakao i Josip Broz Tito na VII konresu SKJ:

„Organizacije Saveza boraca su inicijatori i organizatori u radu na obilježavanju i uređivanju historiskih mjesta, otvaranju muzeja NOB i uređivanju grobova palih boraca; one učestvuju u sakupljanju i obradi

historiske građe; one su inicijatori i nosioci raznovrsnih političkih manifestacija, raznih proslava, mitinga, predavanja, izložbi; one su tumači i prenosioci borbenih iskustava i heroizma NOB na sadašnje mlade generacije, kod kojih se tako razvija i jača socijalistički patriotizam, a sve to predstavlja veliki doprinos jačanju obranbene sposobnosti zemlje.“ (Broz, 1958: 77-78)

Članovi SUBNOR-a bi na taj način trebalo da budu u „prvim redovima“ u borbi za izgradnju poželjnog sećanja na rat. Trebalo je naglašavati važnost zajedničke borbe jugoslovenskih građana različitog nacionalnog porekla, kao i da herojske podvige i žrtve iz NOB-a koriste kao važan deo u pedagoškim aktivnostima usmerenim ka jugoslovenskoj omladini (Bergholc, 2007). Uređivanje mesta sećanja i briga o spomenicima bili su jedni od prioriternih zadataka SUBNOR-a u plasiranju poželjnog sećanja na rat (Manojlović-Pintar, 2014). Organizacija je 1952. godine osnovala Komisiju za obeležavanje i uređivanje istorijskih mesta. Glavni razlog nastajanja Komisije bilo je prenošenje „junačkih podviga“ mrtvih kroz spomenik u sredstvo vaspitanja društva u izgradnji socijalizma jer, kako je istakao Aleksandar Ranković, oni su „ona živa spona koja verno tumači prošlost, obaveštava i vaspitava savremene i buduće graditelje i čuvare naše socijalističke domovine. Oni govore o herojstvu, samopregoru i uslovima u kojima se radala naša socijalistička Jugoslavija“ (Bergholc, 2007: 64-65).

Ipak, IV kongres SUBNOR-a predstavljao je priliku za analizu dotadašnjih rezultata delovanja organizacije na formiranju poželjnih sećanja na rat. Kongres je bio posvećen ne samo analizi onih aspekata za koje je Savez bio odgovoran (spomenici ili hronike), već i analizi medija, filmova, muzeja i udžbenika (Karge, 2014). Najpre se pošlo od analize medija – da li je NOR adekvatno predstavljen? Da li je bratstvo i jedinstvo u središtu naracije? Da li je NOR zauzeo ono mesto u društvu koje mu je namenjeno, tj. centralni politički i istorijski izvor jugoslovenskog identiteta (isto)? Na većinu pitanja je odgovoreno negativno i bilo je važno odrediti nove prioritete u radu. Tu se prvenstveno ističe jačanje pedagoškog rada. Savez je isticao nezadovoljstvo manjkom kvalitetnih udžbenika istorije koji su posvećeni NOR-u. Tako je Savez počeo više sarađivati sa naučnim i stručnim institucijama kako bi se nastavni materijal više usmerio ka poželjnim narativima. Takođe, planirana je podrška objavljivanju romana na temu NOR-a za decu i omladinu, izdavanje jugoslovenske čitanke na temu NOR-a za početne razrede osnovne škole, kao i

finansijska pomoć odgovarajućim izdavačkim projektima drugih institucija (isto). Preusmeravanje aktivnosti SUBNOR-a od šezdesetih godina može se opisati kroz dva pojma, najpre, pokušaj „modernizacije sećanja“: prilagođavanje Saveza boraca novom duhu mladih ljudi, a drugi je pokušaj Saveza da poželjno sećanje postavi na naučne osnove, tj. da se NOR izmesti iz strogo narativnih nivoa na naučni nivo, a time da se dobiju čvršće osnove u prenošenju (isto). „Naučni nivo“ odnosio se na aktivnije učestvovanje stručnijih ljudi u proučavanju i prenošenju nasleđa NOB-a i rata u Jugoslaviji.

Pokušajem modernizacije sećanja, savezni i republički organi su veliki deo svojih fondova usmerili na ustanove za decu i omladinu i organizacije jubileja koje su primerene mladima, a na temu NOB-a. Finansirane su organizacije kao što su Savez izviđača ili Omladinska organizacija gorana, čije aktivnosti nisu bile strogo usmerene ka radu na pamćenju (isto). Jačanje saradnje sa naučnim institucijama, kako smatra Karge, značilo je i jačanje idejno-političkih aktivnosti Saveza boraca. „Etičke vrednosti“, koje su od tada imale veliki značaj za aktivnosti Saveza, označene su i kao „stvarne revolucionarne tekovine“, „ispravni i čisti ideali“ ili kao „celokupnost etičkih i moralnih vrednosti koje su našoj borbi pomogle da pobedi u ratu“ (isto). Prenošnje „istinitih“ i „pravih“ tradicija predstavljao je garant opstanka jugoslovenske države.

Prakse spomeničkog obeležavanja u SFRJ

Državni akteri socijalističke Jugoslavije su od početka bili uključeni u formiranje narativnog i umetničkog značaja spomenika (Lajbenšperger, 2013). Podizanje spomenika palim vojnicima bila je pre završetka rata 1945. godine jedna od obaveza lokalne narodne vlasti. Ceremonijama otkrivanja prisustvovali su predstavnici novoustanovljene vlasti, građani, sveštenici, kao i predstavnici Crvene armije i SSSR-a. Obično su memorijali podizani u formi postamenata i spomen-ploča, ali su vremenom obogaćivani figurama i figuralnim kompozicijama (Manojlović-Pintar, 2014). Kao prvi simboli nove socijalističke zajednice, proizašle iz socijalne borbe i ideološke revolucije, promovisani su kroz predstavu vojnika. Međutim, nije se radilo o vojniku jugoslovenskog pokreta, već Crvene armije (Manojlović-Pintar, 2005). Spomenik u Murskoj Soboti bio je prvi značajniji spomenik u Jugoslaviji podignut nakon oslobođenja, uz svečano sahranjivanje vojnika

Crvene armije (Lajbenšperger, 2013). Čak i pre završetka rata, krajem oktobra 1944. godine, obeležen je pomen i plan za podizanje spomenika sovjetskom vojniku na Pozorišnom trgu (današnjem Trgu Republike u Beogradu), gde su prisustvovali komandanti sovjetskih i jugoslovenskih snaga, među kojima Andrej Aleksandrovič Ždenov, Peko Dapčević i Mijalko Todorović, kao i brojni Beograđani koji su prvi ritualno bacili grumene zemlje na grobove palih vojnika (Manojlović-Pintar, 2005).

Ugledajući se na SSSR u tom trenutku, Jugoslavija je preuzela socrealistički prikaz u podizanju spomenika. Veći spomenici su obično sadržali figure vojnika u borbenoj fazi, dok je na manjim bila česta petokraka na vrhu, kao pokazatelj vođstva Komunističke partije u pobedi (Lajbenšperger, 2013).

Ipak sukob sa Informbiroom 1948. godine doneće novu fazu u predstavljanju spomenika posvećenim borbi u Drugom svetskom ratu. Tokom 1949. godine uklonjena je većina spomenika posvećena crvenoarmejcima, dok se kult herojstva vojnika SSSR prenosi na autohtonost narodnog ustanka i jugoslovenske revolucije (Lajbenšperger, 2013). Politički razlaz značio je i težnju jugoslovenskih aktera za novim umetničkim izrazima u predstavljanju borbe za slobodu. U periodu od 1952. do 1954. godine došlo je do debatovanja o dominaciji socrealizma ili modernizma, koja se završila pobedom modernističkog izražaja (Pejić, 2014). To se posebno istaklo u promeni odnosa SUBNOR-a, kao glavnog naručitelja spomenika, prema umetničkim organizacijama i grupama. Na savetovanju Saveza društava muzealaca i konzervatora Jugoslavije, održanom 1953. godine, formira se sekcija za muzeje i spomenike NOB pri Upravi muzealskog-konzervatorskog društva FNRJ (Horvatinčić, 2017). Već 1955. godine, sekcija je organizovala savetovanje za predstavnike muzeja i drugih nadležnih organa iz oblasti zaštite spomenika kulture, a prioritet je stavljen na prikupljanje i čuvanje autentičnih dokumenata iz ratnog razdoblja, koje je bilo motivisano pritiscima nakon donete rezolucije Informbiroa 1948. godine. Na ovaj način je trebalo prikazati autentičnost borbe jugoslovenskih partizana za slobodu, mimo pokušaja međunarodne diskreditacije od strane SSSR-a (isto). Međutim, već naredni zajednički sastanak predstavnika Zavoda za zaštitu spomenika kulture, Saveznog zavoda za statistiku i Centralnog odbora SUBNOR-a, održan 1956. godine u Zagrebu, usmeren je na problem zaštite spomenika NOB-a i definiciji onoga što bi trebalo smatrati spomenikom NOB-u (isto). U ovom periodu se postepeno počinje sa praktikovanjem socrealističkog

estetizma, koji karakteriše „pasivnost, neutralnost i kompromis prema stvarnosti“, što se oslikavalo kroz različite geometrijske oblike (Lajbensperger, 2013). Ti oblici prvenstveno treba da ostave estetski utisak na posmatrača, za razliku od spomeničkih prikaza u periodu pre toga, kada je ideološki izražaj bio najvažniji. Na primeru Spomenika jevrejskim žrtvama u Beogradu iz 1952. godine može se primetiti veće probijanje socrealističkog estetizma (isto). Ipak, paralelno sa tim, sve više se kritikuju spomenička rešenja na lokalnom nivou. Rešenja u vidu partizanskih grobalja, spomen-ploča, piramida ili obeliska nisu kvalifikovana kao „autentični spomenici“, a oni su bili dominantni na lokalnom nivou. Takođe, bilo je jasno da se lokalne zajednice u pogledu forme spomenika orijentišu prema tradicionalnijim formama sećanja na rat i poginule (Karge, 2014). One su se nadovezivale na religijske vidove pamćenja mrtvih, što u novom socijalističkom društvu nije bilo zabranjeno, ali se težilo njihovoj marginalizaciji. U pokušaju da objasni ambivalenciju između ovih praksi, istoričar umetnosti Oto Bihalji-Merin je na Trećem plenumu SUBNOR-a 1954. godine, izneo sledeće:

„Ja bih voleo da se svaki čovek seća naših palih drugova kada hoda svakodnevno, kada nedeljom ide u park da nađe ta mesta, kao što su druge kulture, nama strane, učinile. Recimo, hrišćanska kultura, koja je nama strana, ostavila je tragove za svoje martire na svim ćoškovima. To je bila velika pomoć, psihološka pomoć, a kasnije je to i prevaziđeno od drugih kultura. To je nama strano, ali kao ideja, kao trag za one koji su pali, koji su se borili za ono što se sada gradi, mislim da je to dobro.“ (Karge, 2014: 71)

Iako Bihalji-Merin više puta insistira na stranosti ovakvih vidova obeležavanja, bilo je jasno da njih nije bilo lako ukloniti iz lokalne upotrebe. Neposredno nakon rata su se na nekim grobovima partizanskih boraca videli i hrišćanski krstovi, a čak i tamo gde je postavljena petokraka, kompozicija je podsećala na tradicionalne grobove. Čak su primećeni i pokušaji totalnog menjanja narativa i priznate ratne hronologije. U selu Brezni je sveštenik Tihomir Veličković postavio spomen-ploču na kojoj je pisalo „Za slobodu i ujedinjenje srpskog naroda dadoše živote svoje od 1941. do 1947. godine“. Natpis se odnosio na pobunjenike protiv novouspostavljenog režima nakon rata, a SUBNOR se oštro pobunio protiv navedene spomen-ploče ističući da „niko od savremenika ne zna ni za kakvu borbu za ‘slobodu’ i ‘ujedinjenje’ nakon 1945. godine (...)“ (Bergholc, 2007).

Od šezdesetih godina, promocija ideje autohtonosti jugoslovenske borbe u Drugom svetskom ratu našla se u materijalizaciji čitavog niza spomen-parkova (Manojlović-Pintar, 2005). Monumentalnost ovih prostora nije se ogledala isključivo u veličini spomenika koji su postavljani, već u veličini autentičnih prostora novoformiranih memorijalnih kompleksa (Lajbenšperger, 2013). Novi memorijali koju su obeležavali „pale borce“ i „žrtve fašizma“ dobili su svoje apstraktne, tj. modernističke oblike. Dok su ranije skulpture isticale ratnu pobedu i poraz fašizma, nova mesta sećanja težila su da istaknu socijalističku revoluciju (Pejić, 2014). Poseban značaj dobijaju i civilne žrtve rata. Spomen-parkovi počinju da se grade na mestima stradanja u Kragujevcu, Nišu, Jasenovcu, Mostaru... gde se kroz apstraktne forme izbegavalo otvaranje nacionalnog imenovanja zločinaca i žrtava, a u cilja jačanja kolektivnog jugoslovenskog identiteta (Manojlović-Pintar, 2005). Pored njih, memorijalizuju se i mesta velikih bitaka, kao što je spomen-park Kadinjača. Tu se isticala institucija vojske kao ključnog nosioca državnog identiteta (isto). Ono što karakteriše ovaj vid memorijala jeste dublja interakcija i prožimanje sa posmatračem. Postajući neka vrsta „socijalističkog svetilišta“, pojedinac dobija ulogu hodočasnika od kojeg se zahteva veća fizička i mentalna angažovanost u procesu pristupanja memorijalnom prostoru i doživljavanja poruke koju memorijal prenosi. Kako je akcenat stavljen na stradale civile, ali i vojnike, apstraktne forme spomenika i grandioznost prostora ukazuju na strahote rata i kroz jake emocije koje prenose uspostavljaju komunikaciju sa pojedincem (Putnik, 2013).

Među grandioznim memorijalnim kompleksima našao se i spomenik Miodraga Živkovića, podignut na prostoru odigravanja Bitke na Sutjesci, koji je, iako nedovršen, predstavio Josip Broz Tito 1971. godine (Karge, 2014). Glavna vrednost ovog prostornog rešenja ogleda se u maksimalnom očuvanju pejzaža uz centralno mesto koje spomenik zauzima (Dizdarevic, Hudovic, 2012). U simboličkom smislu, spomenik se sastoji od dva slična masivna bloka koji označavaju mesto proboja. Oni su razdvojeni dubokim rovom i predstavljeni kao krila pobede (Milosevic, Nestorovic, 2022). Komunikacija sa posmatračem odvija se kroz promenu perspektive u odnosu na položaj tela posmatrača, gde se ulaskom u kompleks skulptura doživljava kao masivna i monolitna, ali koraćanjem spomenik dobija sofisticiraniji oblik, dajući iskustvo marširanja kroz planine, a daljim prolaskom daje utisak pretvaranja u krila (isto). Značajno je da u okolini

spomenika nema sličnih monumentalnih građevina koje je čovek napravio, pa mu odnos prema prirodi samo dodaje na snazi izražaja. On potvrđuje otvoreni pristup jugoslovenske arhitekture apstraktnim memorijalnim skulpturama u pejzažu, koje svoj futuristički oblik dobijaju uz pomoć trajnijih materijala, poput betona, ostavljajući, kako navode Milošević i Nestorović, autentičan izgled koji nije trpeo uticaje iz Evrope u istoj epohi (isto). Takođe, on je bio lišen socrealizma i bilo kakve komunističke simbolike.

Obeležavanje 15. godišnjice Bitke na Sutjesci

Iako se vremenom Peta neprijateljska ofanziva narativno profilisala kao ključna tačka u formiranju jugoslovenskog društvenog identiteta nakon rata, sve do obeležavanja 15. godišnjice Bitke 1958. godine, suštinski se nije razlikovala od značaja drugih bitaka. Deseta godišnjica Bitke nije pompezno praćena ni obeležena uz masovno učestvovanje, iako je od 1949. godine postojala masovna grobnica u kojoj je sahranjeno oko 800 partizana poginulih u Bici, kao i grob legendarnog partizanskog vođe Save Kovačevića. Nijedan od ovih objekata nije iniciran iz centra u Beogradu, već od strane Saveza boraca u Bosni i Hercegovini (Karge, 2014). Već 1954. godine odlučeno je da se pod nadzorom Odbora u BiH i Glavnog odbora SUBNOR-a osnuje komisija koja će se baviti uređenjem Sutjeske. Sve do 1957. godine radilo se na infrastrukturnom uređenju brdovitog prostora, od strane jedinica JNA i inženjera (isto). Značaj koji ova bitka dobija dokazan je i činjenicom da je komemoracija 1958. godine održana 4. jula, kada se u Jugoslaviji obeležavao Dan borca (Đorđević, 2021). Regionalni značaj Bitke pomera se na državni nivo. Dotadašnje prakse obeležavanja su mahom bile fokusirane na stradale i njihove članove porodice, kao i regione odakle su nastradali poreklom. Novi način obeležavanja, koji je trebalo da potvrdi grandiozni narativ o Sutjesci, počinje da uključuje vrh države, šire regionalne i političke organizacije (Karge, 2014). Formiran je posebni jugoslovenski odbor, koji je trebalo da se bavi pripremom obeležavanja Bitke i koji je, pored političara, sastavljen i od učesnika u borbi i umetnika, kao što su Đorđe Andrejević-Kun, Anton Augustinčić, Dobrica Ćosić, Edvard Kardelj, Miko Tripalo... (isto). Odbor Saveza boraca je od strane Saveznog izvršnog veća dobio 200 miliona dinara i gotovo čitav novac potrošio na pripremu svečanosti 4. jula 1958. godine (isto). Krovni naziv svih društvenih

organizacija koje su učestvovala u pripremi događaja bio je „Bratstvo i jedinstvo“ (Đorđević, 2021). Pripremne radnje uoči proslave trajale su danima pre 4. jula. Prvog jula je na Tjentištu otvoren Šesti slet planinara Jugoslavije. Predsednik Josip Broz Tito je 2. jula svečano otvorio put Gacko–Foča. Poseban značaj imalo je otvaranje spomen-bolnice „Proleterskih brigada“ u Foči, 3. jula 1958. godine. Ona je otvorena i opremljena uz pomoć Odbora za obeležavanje i uređivanje istorijskih mesta, a otvorio ju je predsednik Centralnog odbora Saveza boraca Aleksandar Ranković (1958). On je u poruci borcima NOR-a Jugoslavije istakao:

„Za našeg čoveka, za građane naše socijalističke Jugoslavije, Sutjeska je nepresušni izvor vere u sopstvene snage koje su nas održale na putu do oslobođenja i koje nas nose u izgradnji novog života, savlađujući sve prepreke na tom putu. Zbog toga je Sutjeska naša prošlost, kojoj kad se vraćamo ne idemo nazad, već napred i uvek dalje napred (...) Četvrtog jula mi ćemo doći na Sutjesku da se setimo naših palih drugova u nadčovečanskoj borbi. Njima u slavu mi ćemo se na Tjentištu, pod ratnim zastavama njihovih proleterskih i udarnih brigada, ponovo svrstati u borbene redove pred drugom Titom, legendarnim komandantom Narodnooslobodilačkog rata i najvećim čovekom koga je dala istorija naše zemlje.“ (Ranković, 1958: 9-10)

Bitka na Sutjeski bila je glavna tema u novinama nedeljama pre obeležavanja 15. godišnjice, a dodeljen joj je i poseban segment unutar školskog programa. Nedelju dana pre početka proslave organizovan je marš putevima Četvrti i Pete ofanzive u dužini od 156 kilometara, a planirano je i objavljivanje časopisa *Sutjeska* (Đorđević, 2021). Savez kulturno-prosvetnih društava Bosne i Hercegovine osmislio je i kulturni program pod nazivom „Poetsko-muzička panorama Sutjeske“ i sinopsis za delo *Akordi Sutjeske* (isto).

U glavnoj svečanosti 4. jula 1958. godine učestvovalo je oko 70 hiljada ljudi (Karge, 2014). Na čelu povorke nalazio se Josip Broz Tito, kao vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, zajedno sa ostalim oficirima. Ostali učesnici grupisani su prema borbenim jedinicama i brigadama u kojima su se borili, pa su na ovaj način pozicionirani kao glavni izvođači koji će pred grobnicom biti privremeno izjednačeni sa svojim palim drugovima, gde zamenom uloga postaju jedno telo satkano od prošlosti i sadašnjosti (Đorđević, 2021). Josip Broz

Tito je pozvao na minut ćutanja, kada su svi u svečanoj tišini odali poštu palim drugovima na Sutjesci. Josip Broz Tito je u svom govoru istakao:

„Drugovi i drugarice, ovo mjesto na Sutjesci biće mjesto na kom će se nadahnjivati i sadašnje i buduća naša pokoljenja. Na ovom mjestu nadahnjivaće se naše mlade generacije heroizmom i vjernošću, koje je pokazala sadašnja generacija dajući svoje živote i svoju krv u neumornoj i teškoj borbi vođenoj zato da bi budućim generacijama bilo ljepše i bolje. Danas mi slavimo ovaj veliki dan, Dan borca, baš ovdje, na ovom bojištu, zato što Sutjeska ima značaj za sve naše narode“ (Broz, 1958: 17).

Takođe, izvršena je smotra učesnika Bitke na Sutjesci i pročitao ukaz o odlikovanjima ordenom Narodnog heroja 16 brigada i Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, kao i naredba o ustanovljenju spomenice „Sutjeska“ (Knežević, 1958). Tokom smotre su iza boračkih jedinica stajali članovi raznih društvenih organizacija i bataljon mladih oficira koji je prešao put palih boraca Sutjeske. Smotru je izvršio Josip Broz Tito, a raport predao nekadašnji komandant Prve proleterske divizije Koča Popović (isto). Prilikom polaganja venaca, „kolektivno telo“ je razbijeno i samo su odabrani učesnici imali propisane pokrete, dok su ostali zadržali pozu mirovanja. Iz prethodno formiranog „kolektivnog tela“ dolazi do izdvajanja značajnih političkih i vojnih grupa i pojedinaca, koji polažu vence, dok ostali miruju u pozicijama posmatrača (Đorđević, 2021). Uz intoniranje Betovenovog Posmrtnog marša, pevanjem hora i artiljerijskom paljbom, na spomen-kosturnicu je položeno 25 venaca od svežeg cveća (Knežević, 1958). Pored Josipa Broza Tita, vence je položio i predsednik Ujedinjene Arapske Republike Gamal Abdel Naser, zatim predstavnici Savezničkih vojnih misija Engleske, SAD i SSSR, delegacija Svetske federacije bivših boraca, delegacija Međunarodne konferencije bivših ratnih zarobljenika, delegacija Međunarodne federacije pokreta otpora, kao i delegacija Nacionalnog udruženja partizana Italije. Pored inostranih, vence su položile i delegacije jugoslovenskih udruženja kao što je Centralni komitet SKJ, Savezno izvršno veće, JNA, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, Savez sindikata Jugoslavije i drugi (isto).

Nakon polaganja venaca, pojedinačne grupe učesnika su zauzele specifične položaje mirovanja, u zavisnosti od svoje uloge. Predstavnici političkog vrha, vojska i borci su zauzeli uspravan stav sa pogledom ka napred, dok drugi učesnici obaranjem

pogleda izražavaju žaljenje, narušavajući svoj uspravni položaj (Đorđević, 2021). Na ovaj način se simbolički reprodukuje raspored snaga unutar političke zajednice, potvrđujući postojeće hijerarhijske odnose (Đorđević, 1997). Iako je početak performansa kratkotrajno inkorporirao „bratstvo i jedinstvo“ i zamenu uloga između živih i mrtvih učesnika, već smotra pokazuje odvajanje političkog vrha, vojske i boraca kao glavnih protagonista u komemoraciji (Đorđević, 2021). Smotru je zamenio miting, gde su učesnici u komemoraciji dobili nove uloge i potvrdili postojeću društvenu hijerarhiju. Oni su stajali uspravno, podizali ruke i time potvrđivali poruke koje je govornik slao. Kako ističe Marija Đorđević, mesto na kom se komemoracija održala je već tada ostvarilo svoju samoreferentnost, i to kroz dualni status svoje samoreferentnosti (Đorđević, 2021). Samoreferentnost se odnosi na stvaranje značenja mesta kroz sopstvenu simboliku i značaj za formiranje kolektivnog društvenog identiteta. Dualni status samoreferentnosti potvrđuje to da je lokacija već korišćena za organizovane prakse sećanja, kao i da je samoreferentnost obezbeđena autentičnošću mesta, kao šireg prostora gde se odigrala Peta neprijateljska ofanziva i gde je sahranjeno više boraca Bitke na Sutjesci (isto). Proslava je završena narodnim zborom i predajom Povelje naroda Jugoslavije Josipu Brozu Titu. Zbor je otvorio Đuro Pucar Stari, a među govornicima su bili Josip Broz Tito i Gamal Abdel Naser (Knežević, 1958).

Obeležavanje 30. godišnjice Bitke na Sutjesci i promena društvenog konteksta

Šezdesete donose talas promena u zemlji i inostranstvu. Jugoslavija trpi ekonomske reforme, koje donose boljitak, a nakon toga i krizu. Nacionalizam sve više jača, a studentske pobune 1968. godine daju signal da omladina nije spremna da nekritički prihvati zaostavštinu prošlog vremena i sve više birokratizovano društvo (Vučetić, 2012). Paralelno s tim dešavanjima u Jugoslaviji, na Zapadu dolazi do sve jačeg društvenog određenja prema Drugom svetskom ratu kroz priču o Holokaustu. Televizijsko prenošenje suđenja Adolfu Ajhmanu u Jerusalimu 1961. godine i procesuiranje zločinaca iz Aušvica u Frankfurtu 1964. godine dali su novi utisak o Holokaustu sa pozicije značaja za jevrejske žrtve, ali i o Drugom svetskom ratu kao periodu besmislenog i svirepog razaranja. Naknadno je u Nemačkoj, krajem sedamdesetih, prikazana i američka serija *Holokaust*, koja je učvrstila priču o Holokaustu i masovnoj publici dala vizuelni utisak užasa

(Subotić, 2021). U Jugoslaviji je istovremeno traženo veće priznanje za civilne žrtve rata. Kako se ne bi pokvarila idealizovana slika rata kao „herojskog doba“, ubijanje u koncentracionim logorima i fašistički teror predstavljao se kao herojski čin. Ipak, pritisak koji su ostvarili preživeli logoraši i njihove porodice dao je žrtvama jači izražaj u javnosti, iako je svakako bio dosta manji u odnosu na Zapad (Karge, 2014). To ne sme umanjiti činjenicu da se Jugoslavija u tom trenutku sve više otvara prema Zapadu. U pogledu politike ili ekonomije, uticaj je bio veliki, ali poseban značaj dobijaju američki i britanski uticaji na omladinu posredstvom džeza i rokenrola (Vučetić, 2012). Značaj rokenrola nije se video samo u melodiji ili ritmu koji nosi sa sobom, već u činjenici da su ga stvorili mladi ljudi koji su oko njega izgradili sopstveni pogled na svet. Čak i u Americi, gde je stvoren, rokenrol je viđen kao subverzivna delatnost, ne samo zbog toga što je zagovarao jeftine užitke ili obračune sa autoritetima, već što je podsticao razmišljanje izvan strogo utvrđenih društvenih normi. Tu je izražena pobuna mladih protiv starih, modernih protiv konzervativnih, pacifista protiv rata, ali i pobuna protiv autoriteta socijalizma u zemljama gde je bio na snazi (Vučetić, 2012). On se šezdesetih sve više probija putem radija, ploča ili džuboksa. Rokenrol je paralelno pratio tvist, kao trend s podijuma za igru, koji je bio zastupljen u svim delovima Jugoslavije, a posebno u pomorskim gradovima Hrvatske (isto). Energija koju su rokenrol i tvist donosili dovela je do osnivanja prvih rok-bendova 1961. godine – Sjene, Roboti, Uragani, Iskre i drugi. To nije prošlo nezapaženo od strane vlasti, koje su već 1962. godine u analizi Ideološke komisije CK SKJ izneli da mlade manje zanima privredni razvoj od tvista. Tvist se ipak posmatrao kao „blaža varijanta“ u odnosu na rokenrol, pa ni u SSSR-u, gde je zatvorenost ka uticajima sa Zapada bila puno veća, nije naišao na strogu zabranu (isto). Kako rokenrol nije smanjivao svoj uticaj, vlasti su se potrudile da ovu vrstu muzike institucionalizuju, što bi im omogućilo i veću kontrolu nad njenim širenjem. Domaći rokenrol tako izbija na javnu scenu, a rokerske svirke postale su redovne u domovima kulture, pa i na raznim partijskim i državnim manifestacijama. Prvomajski uranci ili omladinske radne akcije postaju sve manje interesantne mladima i oni traže nove prostore za okupljanja. Vlast je uticajem na rokenrol sužavala prostor za izražavanje nezadovoljstva mladih na unutrašnjem planu, a na spoljnom potvrđivala Zapadu da je Jugoslavija spremna da prihvati njihove vrednosti, dok Istoku da se socijalizam može graditi na jedan autentičan način (isto). Jugoslavija je definitivno potvrdila svoju autentičnost, gde

rokeri nisu samo zauzimali medijski prostor kao oni na Zapadu, već su postali i deo establišmenta. Ali, takva atmosfera je doprinela da mladima, naročito u velikim gradovima, idoli postanu muzičari poput Džimija Hendriksa ili Džona Lenona, a da heroje NOB-a potisnu (isto). Svakako da rokenrol nije promenio jugoslovensku državu u meri u kojoj je Zapad priželjkivao, ali je uspeo da kroz menjanje brojnih elemenata svakodnevnog života utiče na formiranje prozapadnih pogleda generacija koje su dolazile (isto).

Postignuta samoreferentnost stvorenog prostora bila je prisutna i više od dve decenije od odigravanja Bitke. Sada je omladina počela da se uključuje u sam komemorativni čin, kako bi se postigao cilj mesta sećanja kao sredstva kolektivne identifikacije, gde se sadašnjost spaja sa prošlošću, a vrednosti koje su stvorene prenose i u budućnost (Đorđević, 2021). Omladina se uključila u uređivanje memorijalnog kompleksa kroz ORA Sutjeska već početkom sedamdesetih godina (Đorđević, 2017). U radu je bio aktivan veliki broj srednjoškolaca, studenata, omladine sa sela, kao i mali broj pripadnika bivših boraca. Radili su na uređenju rekreativnog centra, rekonstrukciji puteva Tjentište–Dragoš Sedlo i Tjentište–Ozren, a čak su i učesnici iz ORB „Ibrahim Perviz“ iz Zenice postigli nezabeleženi učinak svih prethodnih radnih akcija (Ristanović, 2014).

Proslava tridesete godišnjice Bitke 1973. godine obeležena je 4. jula, kao i godinama pre toga. Te godine je proslava dostigla broj od 100 hiljada učesnika, što je bio dotadašnji rekord. Ono što je proslavu razlikovalo u odnosu na prethodne godine je konačan završetak memorijalnog kompleksa, „tako da je komemorativni performans po prvi put održan unutar arhitektonskih i skulptorskih konfiguracija, koje su određivale tok i formu izvođenih pokreta“ (Đorđević, 2021). Slično prethodnim godinama, uoči obeležavanja je organizovan marš putevima Pete neprijateljske ofanzive. Učesnici su formirali brigade i nosili partizanske uniforme, kako bi oslikavali iskustvo predaka i na taj način se telesno uključili u poželjnu interpretaciju istorije (isto). Ono što je svakako obeležilo ovu komemoraciju jeste direktno uključivanje omladine kao protagonista komemoracije. Oni su bili deo svih prethodnih u različitim ulogama, ali obeležavanjem 25. i 30. godišnjice oni postaju nosioci performansa. Sutjeska je paralelno postala deo svakodnevnice, inkorporirana u popularnu kulturu i svakodnevne aktivnosti. Fudbalski klubovi i škole počeli su nositi njeno ime. Došlo je do stvaranja muzičkih numera posvećenih najvažnijim ličnostima Bitke, kao što je pesma posvećena Savi

Kovačeviću u izvođenju Nene Ivošević (isto). Najizazovniji projekat koji je imao za cilj da Bitku na Sutjesci uvede u svakodnevnicu je produkcija filma pod istim nazivom. Film se video kao projekat od opšteg, jugoslovenskog značaja, u čijem finansiranju su pomogli izvršna veća republika, Jugoslovenska narodna armija, privredne zajednice iz čitave Jugoslavije, kao i Savezno izvršno veće (Karge, 2014). Scenario za film su pisali Vuk Manković, Sergej Bondarčuk i Igo Piro, režirao ga je Stipe Delić, a muziku pisao Mikis Teodorakis (Đorđević, 2021). Nemanja Zvijer primećuje da je jedna od glavnih karakteristika filma bila prikazivanje multietničkog karaktera partizanske vojske, a u cilju da zajednička saradnja naroda Jugoslavije može doneti uspeh i prosperitet i u budućnosti, kao i tokom Bitke na Sutjesci. Čak je i Josip Broz Tito sugerisao kreatorima filma da Druga proleterska brigada nije trebalo da se predstavi kao isključivo srpska (Zvijer, 2014). I pored toga, multietnički karakter partizanskih boraca nije izostao. Boris Dvornik se ostvario u ulozi Ivana „Dalmatinca“, Ljuba Tadić u ulozi Save Kovačevića iz Crne Gore, a Stojan Arandžević u ulozi sveštenika koji na šajkači nosi petokraku i krst. Prijateljstvo između Nikole (Velimira Bate Živojinovića) i Ivana „Dalmatinca“ (Borisa Dvornika) predstavlja još jednu simboličku poruku filma koja treba da prenosi vrednosti bratstva i jedinstva kroz prisan odnos boraca iz Srbije i Hrvatske (Delić, 1973). Upotreba ovog filma pokazala je nove uticaje i obeležje vremena, gde komunikacija putem slika dobija premoć u odnosu na ostale vidove komunikacije. Tako i televizija, po Stojičiću, ulazi u polje vaspitanja i pred sobom postavlja ambiciozne zadatke u očuvanju vrednosti revolucije i razvijanju patriotskih osećanja (Stojičić, 1976). Film je premijerno prikazan 3. jula 1973. godine, u sklopu zvaničnog otvaranja memorijalnog kompleksa i obeležavanja tridesete godišnjice Bitke (Đorđević, 2021).

ZAKLJUČAK

Delovanjem značajnih društvenih i političkih aktera i njihovih praksi u posleratnoj Jugoslaviji postalo je jasno da je novi poredak bilo potrebno učvrstiti kroz stvaranje narativa o borbi partizana kao jedinoj legitimnoj i uzvišenoj. Individualno pamćenje, koje objašnjava Alaida Asman, može se primeniti na svakog pojedinačnog borca koji je svojim neposrednim iskustvom doživeo ratna dejstva. Međutim, ona navodi da pamćenjem nije moguće formirati jasne, funkcionalne

slike bez komunikacije sa društvom u određenom vremenskom periodu. „Lična sećanja ne postoje“, kako ona navodi „samo u posebnom socijalnom miljeu, nego i specifičnom vremenskom horizontu. Taj vremenski horizont suštinski određuje smena generacija (...) Zbog toga, pamćenje oslonjeno na komunikaciju možemo zvati i kratkoročnim pamćenjem jednog društva“ (Karge, 2014: 25). Socijalno pamćenje se odnosi na žive aktere koji svojom interakcijom stvaraju slike sveta (isto). S obzirom na to da je ono generacijsko, može se primeniti na ratnu i posleratnu jugoslovensku generaciju.

Ratna generacija je kroz krovnu organizaciju SUBNOR uživala brojne pogodnosti novog društvenog poretka. Činjenica da su svojim delovanjem u ratu dali doprinos stvaranju nove države doprinosila je da su sebe mogli videti kao utemeljivače novog sistema, koji je bilo potrebno izgraditi. Kazaz ističe da monumentalizacija rata nije počivala samo na ideološkom ključu, već se novi poredak uspostavio kao vrhunac humanizma koji počiva na ideji humanizacije i prosvetiteljske promene sveta (Kazaz, 2009). Slično njemu, Milan M. Miladinović navodi da su Bitke na Neretvi i Sutjesci pokazale izražaj moralno-humanih osobina borca (Miladinović, 1969). Samim tim, isticanjem pozitivnih osobina preživelih boraca i njihovim slavljenjem povodom obeležavanja važnih datuma, može se zaključiti da je njihovo generacijsko pamćenje rata bilo puno afirmativnije i življe.

Na posleratnu generaciju je moguće primeniti koncept socijalnog pamćenja, ali i onoga što Alaida Asman naziva kolektivnim pamćenjem (Asman, 2011). Kroz socijalno, tj. generacijsko pamćenje, prema mladima su bile usmerene aktivnosti značajnih društvenih aktera koje su im trebale približiti poželjne ratne narative. Ipak, stvaranjem vremenske distance i pod uticajem novih trendova, mlada generacija se udaljavala od onoga što su ratne generacije smatrale prihvatljivim. Njihovi komunikacioni kodovi počeli su sa sobom da nose propitivanje starih vrednosti, kroz promenu odnosa prema Drugom svetskom ratu na čitavom evropskom tlu, ali i kroz popularnu kulturu u vidu novih muzičkih žanrova i filmova. Oni tako prelaze u proces učvršćivanja zajednice kroz formiranje kolektivnog pamćenja. Kolektivnim pamćenjem je trebalo prevazići ograničene, vremenski strukturisane kolektivne komunikacije i preći u materijalizovano, ritualno pamćenje (Asman, 2011). Ovaj prelazak se može uvideti kroz mnogo veće uključivanje mladih u komemorativne rituale na memorijalnim mestima, stvaranjem grandioznih memorijalnih mesta tokom šezdesetih i angažovanjem mladih u uređivanju tih

memorijalnih mesta. Sve to se održavalo i na komemorativne prakse u Dolini heroja, na primeru komemoracija iz 1958. godine i 1973. godine. Komemoracija iz 1958. godine se izvodila na neizgrađenom memorijalnom kompleksu, gde su u prvom planu bili učesnici Bitke na Sutjesci, zajedno sa predstavnicima lokalnih i inostranih vlasti. Oni su učestvovali u minuti ćutanja, polaganju venaca, smotri boraca, kao i naknadnom mitingu. Na taj način se postigao efekat stapanja prošlosti i sadašnjosti u jednu celinu, izjednačivši poginule i preživjele borce (Đorđević, 2021).

Komemoracija iz 1973. godine donela je izmene u predstavljanju značaja Bitke na Sutjesci. Borci usled vremenske distance više nisu bili centralna grupa na komemoraciji – tada su to postali mladi ljudi. Smrću preživelih boraca, prostor Sutjeske prelazi iz mesta živog sećanja u prostor istorijskog mesta, koje je potrebno oživeti mimo neproživljenog iskustva (isto). Omladina je postavljena u istu ravan sa nekadašnjim borcima i vojnicima, čime su predodređeni da budu heroji budućnosti. To je označilo definitivno odvajanje prostora Doline heroja od mesta koje podseća na skoriju istoriju i lično proživljeno iskustvo, pa je i prostor postao scena za performanse gde se o prošlosti samo uči iz sadašnjosti (isto). Komemoracija se sada izvodila u izmenjenom okruženju – došlo je do uređenja memorijalnog kompleksa na Tjentištu i podizanja spomenika. Mladi su pre toga učestvovali i u uređenju kompleksa, kroz omladinsku radnu akciju na Tjentištu početkom sedamdesetih godina. Oni sada zauzimaju poziciju koju su imali borci, prelazeći partizanski marš Pete neprijateljske ofanzive i noseći partizanske uniforme, uživajući fizičko uključivanje u poželjnu interpretaciju istorijskog događaja (isto).

Insistiranje da se mladi više uključe u interpretaciju poželjnih narativa pokazalo je krizu sa kojom su se akteri u prenošenju suočavali. Dodatnim jačanjem već postojeće slike rata težilo se dodatnoj emocionalizaciji NOB-a. Ipak, produbljivanje društvene krize odrazilo se i na gubljenje zainteresovanosti za komemoracije koje su simbolisale zajedničku borbu. Tako 4. jula 1991. godine, prvi put od odabira ovog dana kao simboličkog datuma komemorisanja bitke na Sutjesci, nije došlo do organizovanja svečanosti u Dolini heroja (Karačić, Banjeglav, Govedarica, 2012).

LITERATURA

- Asman, A. (2011) *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bajford, J. (2011) *Staro Sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Bergholc, M. (2007) Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR 1947–1965. *Godišnjak za društvenu istoriju* 14, 61-82.
- Broz, J. B. (1958) Govor druga Tita. U Knežević, D. (ur.) *Sutjeska: nepresušni izvor vere u sopstvene snage* (13-26). Beograd: Kultura.
- Broz, J. T. (1952) Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. U *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju – VI kongres KPJ* (7-116). Beograd: Kultura.
- Broz, J. T. (1958) Zadaci Saveza komunista u vezi sa međunarodnom situacijom i unutrašnjim razvojem socijalističke izgradnje Jugoslavije. U *VII kongres SKJ* (7-90). Beograd: Kultura.
- Delić, S. (reditelj) (1973) *Bitka na Sutjesci* (film). Bosna film, Centar filmskih radnih zajednica i Zeta film.
- Dizdarevic, L. i Hudovic, A. (2012) The lost ideology – Socialist Monuments in Bosnia. U *First International Conference on Architecture and Urban Design* (455-464). Tirana: Epoka University.
- Đorđević, J. (1997) *Političke svetkovine i rituali*. Beograd: Dosije.
- Đorđević, M. (2017) Performance of commemorating/performing heritage: Roles of remembering and heritagization of World War II. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 65, 147-162.
- Đorđević, M. (2021) *Jugoslavija pamti: mesto, telo i pokret za prostore izvođenog nasleđa*. Beograd: Europa Nostra Srbija.
- Horvatinčić, S. (2017) *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije* (Doktorska teza). Posljediplomski sveučilišni studij Humanističke znanosti u Zadru.

- Karačić, D.; Banjeglav, T. i Govedarica, N. (2012) *Re:vizija prošlosti: politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Sarajevo: ACIPS i Friedrich Ebert Stiftung.
- Karge, H. (2014) *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Katroga, F. (2011) *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd: Clio.
- Kazaz, E. (2009) Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata: Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja. U Čipek, T. i Bosto, S. (ur.) *Kultura sjećanja: 1945, povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* (141-154). Zagreb: Disput.
- Knežević, D. (ur.) (1958) *Sutjeska: nepresušni izvor vere u sopstvene snage*. Beograd: Kultura.
- Kuljić, T. (2006) *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Lajbenšperger, N. (2013) Memorijali Drugog svetskog rata u službi dnevno-političkih potreba socijalističke Jugoslavije. U Kadijević, A. i Popadić, M. (ur.) *Prostori pamćenja* (280-294). Beograd: Odeljenje za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet.
- Manojlović-Pintar, O. (2005) Uprostoravanje ideologije: spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta. U Graovac, I. (ur.) *Dijalog povijesničara* (287-307). Zagreb: Friedrich Neumann Stiftung.
- Manojlović-Pintar, O. (2014) *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mihić, J. Lj. (1978) *Sutjeska: kulturnoistorijski spomenici i centri za rekreaciju*. Tuzla i Tjentište: Univerzal i Nacionalni park Sutjeska.
- Miladinović, M. M. (1969) Humanistička suština Neretve i Sutjeske. U Borojević, B. (ur.) *Neretva-Sutjeska 1943.* (600-606). Beograd: Vojnoistorijski institut.
- Milosevic, J. i Nestorovic, M. (2022). A continuum between sculptural and structural form in the Sutjeska Memorial. U duo Hue, S.; zhi Wu, J. i jun

- Sun, G. (ur.) *The 2022 Annual Symposium of the International Association for Shell and Spatial Structures & The 13th Asian-Pacific Conference on Shell and Spatial Structures INNOVATION, SUSTAINABILITY AND LEGACY* (1-10). Beijing: International Association for Shells and Spatial Structures (IASS).
- Norra, P. (1989) *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations* 26, 7-24.
 - Pejić, B. (2014) *Jugoslovenski spomenici: umetnost i retorika moći*. U Brumund, D. i Pfeifer, C. (ur.) *MONUMENTI: promjenjivo lice sjećanja* (10-11). Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst.
 - Putnik, V. (2013) *Estetika i uloga memorijalnih parkova u Jugoslaviji na primeru Spomen kompleksa „Kadinjača“*. U Kadijević, A. i Popadić, M. (ur.) *Prostori pamćenja* (295-306). Beograd: Odeljenje za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet.
 - Ranković, A. (1958) *Poruka Aleksandra Rankovića borcima Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*. U Knežević, D. (ur.) *Sutjeska: nepresušni izvor vere u sopstvene snage* (9-12). Beograd: Kultura.
 - Ristanović, V. S. (2014) *To su naših ruku dela: herojska i slavna epopeja omladinskih radnih akcija*. Beograd: Kosmos.
 - Spomenik Database. (n. d.). *Tjentište (Тјентиште) – The Battle of Sutjeska Memorial Monument Complex in the Valley of Heroes*. <https://www.spomenikdatabase.org/tjentiste> [9. 11. 2025]
 - Stipić, D. (2024) *U borbi protiv zaborava: odnos prema Holokaustu u socijalističkoj Jugoslaviji 1945–1991*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
 - Stojičić, Đ. (1976) *Uticaj televizije na širenje patriotskih osećanja i revolucionarnih tradicija*. U Šijaković, M. (ur.) *Patriotizam i revolucionarne tradicije* (145-150). Beograd: Udruženje publicista.
 - Subotić, J. (2021) *Žuta zvezda, crvena zvezda: sećanje na Holokaust posle komunizma*. Beograd: Clío.
 - Vučetić, R. (2012) *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šesdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.

- Yugopapir. (n. d.). *Gradi se spomenik na Tjentištu, kipar Miodrag Živković '71: Sutjeska živi u meni punih deset godina*. <http://www.yugopapir.com/2019/12/gradi-se-spomenik-na-tjentistu-kipar.html> [9. 11. 2025]
- Zvijer, N. (2014) Presenting (Imposing) Values through Films. The Case of the Yugoslav Partisan Films. *Images – Journal for Visual Studies* 2 (2).

POLITICS OF MEMORY IN THE SFRY: A CASE STUDY OF THE VALLEY OF HEROES

Summary: The subject of this research is the state's performative practices of remembrance in the Valley of Heroes, examined in the context of the significance of the Second World War for the consolidation of the collective social identity in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY). More specifically, the research focuses on the commemoration of the 15th anniversary of the Battle of Sutjeska in 1958, a moment when the battle gained new importance and came to symbolize victory, willingness to sacrifice, and the Yugoslav character of the Partisan units. In addition to this anniversary, attention is also given to the 30th anniversary of the battle, marked in 1973, when the memorial complex at Tjentište was completed. The accompanying commemorative program introduced new strategies oriented toward the future and younger generations, who, in the decades following the war, matured within a different social context and developed their own communicative codes. Broadly speaking, the research encompasses an analysis of the actors who shaped and formed narratives about the Second World War, their practices of preserving memories of the war and the fallen, as well as the construction of spaces of remembrance. By analyzing the aforementioned content through qualitative methods, including a case study approach, discourse analysis, and diachronic comparative analysis, this paper aims to demonstrate how changes in the country's social relations were reflected in the politics of memory and commemorative practices in the Valley of Heroes, as one of the most significant sites of remembrance for the transmission of desirable values within the then-Yugoslav society.

Keywords: *memory politics, SFRY, Valley of Heroes, Sutjeska, commemorations*

Primljen: 05.09.2025.
Prihvaćen: 07.11.2025.

Socijalne studije / Social studies 8 (8) 2025, str. 35-62.
<https://doi.org/10.58527/issn.2637-2908.8.8.35>

UDK 314.7:364.442(497.6)

Pregledni rad

BEYOND THE WORKER: SOCIAL WELFARE EXCLUSION OF LABOUR MIGRANT FAMILIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Nejira Pašić

Global Campus of Human Rights, Venice, Italy

Summary: This paper explores how Bosnia and Herzegovina's fragmented welfare system responds to the needs of transnational labour migrant families, a problem of growing significance as the country transitions from an emigration context to a destination for low-wage foreign workers. Gaps in access to healthcare, education, and family services generate social inequalities that risk long-term exclusion. The objective of the study is to identify the administrative, legal, and political barriers migrant families face and to provide recommendations for improving institutional responses. Methodologically, the paper relies on narrative policy analysis and legal-institutional review, with a theoretical grounding in transnational social protection, governance studies, and intersectionality. The sample consists of relevant legislation, strategic policy documents, and public discourse, complemented by regional comparisons with Croatia and Serbia. The findings demonstrate that access to social rights in Bosnia and Herzegovina remains tightly linked to employment contracts and residency permits, leaving many families without adequate protection. Moreover, public and political narratives often racialise migrants or reduce them to purely economic actors, overlooking their broader social vulnerabilities. The paper concludes that Bosnia and Herzegovina must develop a centralised, rights-based welfare framework to address the structural exclusion of transnational families. Recommendations include strengthening institutional coordination, depoliticising migration in public debate, and adapting social services to the needs of migrant workers and their children.

Keywords: *labour migration, transnational families, social protection, administrative policy, Bosnia and Herzegovina*

E-mail: nejira.pasic@gchumanrights.org

INTRODUCTION

The social protection structure for transnational labour migrant families in Bosnia and Herzegovina is marked by considerable fragmentation and a general lack of inclusiveness, due to the fact that while BiH has traditionally been considered, externally and internally, as a country focused primarily of emigration, it has recently become quite familiar with noticeable shifts in this narrative towards an immigration-oriented position. BiH has been experiencing a surge of labour migrants, especially within industries such as construction, tourism, and agriculture, due to the sectoral gaps left as direct consequences of labour emigration (Pašić, 2024). This imbalance in the shift of migration tides has left a significant impact on both the economic side of the coin and the demographic one, which, unfortunately, reflects the existing inadequacies of the social protection framework (ILO, 2022). These frameworks, upon their creation, never took into consideration the equitable inclusion of groups such as labour migrants, let alone their dependents, especially when one considers components such as health and education. Furthermore, the current system fails to accommodate categories such as informal, foreign seasonal, or part-time workers, groups in which migrant workers are frequently overrepresented. As a result, both regular and irregular migrant workers often find themselves excluded from the social insurance system and broader welfare structures (ILO, 2022).

Despite healthcare and social protection being fundamental rights, accessing them remains a substantial challenge for this population in BiH, as the vast majority of access to healthcare depends on donor services, most frequently international aid and projects (OECD, 2022). Although there are quite a few initiatives to integrate this population into the healthcare system more efficiently, the process itself requires significant financial assistance and coordination between different levels within the country (Swiss Agency for Development and Cooperation, 2022). With regard to the social protection of the TNFs in BiH related to labour migrants, one can speak of a wider context of systemic constraints that remain persistent due to an array of bureaucratic and legal obstacles, which overall exacerbate equitable access to such services. While one can speak of the shift from emigration to immigration as a successful move forward for the country in the sense of demographics as well as potential economic benefits, we cannot stray from the fact that institutional and policy structures struggle to adequately

tackle the various needs of transnational families. By this, we can include not only the administrative challenges the workers themselves face, but also their spouses and children, who may remain unprotected systemically because the social policies are inefficient, or overall inadequate (Bryceson and Vuorela, 2002). Moreover, these inequalities in treatment affect a diverse array of families that come to BiH from linguistically and culturally different backgrounds, such as Nepal, Bangladesh, and India, which furthermore increases the possibility of their needs being understood and addressed properly. Although there are families that are more familiar to the local context, both linguistically and culturally, such as Serbia, Montenegro, and North Macedonia, they face the same access, or lack thereof, to social protection frameworks. (Ministry of Security of Bosnia and Herzegovina, 2024). These diverse internal dynamics introduce another layer of obstacles to integration and inclusion concretely at the level of public policy, as complex and multifaceted issues different families may face, related to healthcare or the adequate inclusion of their children into the local education system, are difficult to bring into just one large policy on the integration of transnational families and their introduction into the social protection systems (ILO, 2023). In order to effectively and fairly integrate transnational families, BiH must address critical issues on both a structural point, such as a generally easier administrative approach to bringing families of foreign workers to the country, but also leave space for a case-sensitive approach for specific needs for support, such as the inclusion of children who may not know the language, but may also carry a form of disability (Garcés-Mascreñas & Penninx, 2016).

This paper aims to answer the following research questions:

RQ1: How do institutional and legal frameworks in Bosnia and Herzegovina shape the (non-) recognition of transnational labour migrant families within the national social protection system?

RQ2. To what extent does the governance of labour migration in Bosnia and Herzegovina reflect a rights-based approach to transnational family welfare, and how does it compare to regional practices in Southeastern Europe?

This paper is limited in scope by the availability of recent statistical data specific to transnational families in Bosnia and Herzegovina, as well as by the lack of

disaggregated data by gender, age and employment type. Additionally, while comparative examples from the region are offered to a lesser extent, in-depth field research within migrant communities in Bosnia and Herzegovina was not conducted. As such, the findings rely heavily on policy analysis, existing literature and research.

Research Studies, Reports, and Initiatives on Transnational Families in Bosnia and Herzegovina

The academic and policy landscape surrounding transnational labour migrant families in BiH is still in its formative stage, shaped by the country's relatively recent transformation into a destination country for labour migrants. Much of the existing research on the topic focuses on the socio-economic motivations and potential demographic factors of labour migration, rather than specifically on the rights, vulnerabilities, and welfare access of TNFs. While these studies offer an important basis, they are rarely sufficient in offering a concrete analysis of the social protection needs of migrant families and the institutional challenges they face in BiH. Local scholars have thus far primarily been focusing on the socio-economic impacts that the foreign workforce in the system may have, but more recently, focus has somewhat shifted to include the examination of the real-life situations and issues the transnational families and migrant workers face, related to both social services to the bureaucracy, as well as integration processes (Krasteva, 2011). This research showcases the fragmented structures in the BiH system that hinder the unequal inclusion of migrants through looking at how social workers report on their situations. Additionally, the work of Selimović et al. speak about how gender roles impact potential economic situations of women in BiH, exploring gender dynamics and labour in general. Although not directly tied to migrant women per se, it shows an insight into the disparities and inequalities that may arise from gender biases in the workforce (2023).

Similarly, the article *Solidarity or Crisis? How Personal Migration Experiences Shape Popular Perception on Forced Migrants in Bosnia and Herzegovina* speaks of public attitudes towards migrants, identifying clear divisions between empathy for refugees and reservedness toward economic migrants. This perception gap complicates the integration of labour migrants and their dependents

(Savić-Bojanić & Jevtić, 2021). Moreover, the topic has been researched in the regional context, as well, with works that analyse the legal status of labour migrants, their protections, obligations, and rights, such as that of Gregurović et al. (2024). They analyse the employment policies in the Republic of Croatia, considering specifically migrant employment and good practices in the process and integration into the social security system. Such analyses of legal systems may serve as a good example of analyses that may be conducted in BiH with the aim of improving the policies. Similarly, Sadina and Kovačević (2023) consider a comparative approach between Croatia and Serbia, looking into the respective labour migration laws, representing one of the pioneering efforts of this sort in the region. Such a comprehensive analysis of local legislation that stands at the intersection between labour law and labour migrations is yet to be produced in BiH. Moreover, when it comes to relevant institutions that have tackled this issue from one point or another, the International Organisation for Migration BiH has initiated projects and actions aimed at enhancing the management of labour migration in BiH, as well as the integration efforts for the migrant workers and their families. They've recently entered into a partnership with the Agency for Labour and Employment of BiH, through a programme titled *Strengthening Labour Migration Governance in Bosnia and Herzegovina*. The programme has the goal to aid institutional frameworks and ease bureaucratic procedures to improve overall labour migration management (IOM, 2023). Such efforts represent a crucial foundation for changes in policymaking in this field, specifically related to the fair integration of TNFs.

However, these studies remain primarily situated in the field of labour law and employment policy, rarely extending their analyses to the topic of social integration or family protection needs of migrants. They provide useful reference points but underscore the absence of a holistic, family-oriented approach in literature, especially one that speaks of BiH's unique governance and bureaucratic structure. While these national and regional-level studies are valuable, it is only in the wider scholarly realm that the conceptual frameworks most relevant to this paper occur

The work of Lafleur and Vintila (2020), for instance, introduces the concept of transnational social protection, a significant viewpoint through which to understand how migrant families navigate complex state structures, informal

networks, and institutional inequalities. Their research, to a large extent, challenges the idea that social protection is contained within nation-states and actually calls for a reconceptualisation of welfare entitlements as dynamic, mobile, and contested (Lafleur & Vintila, 2020). Such a notion is highly relevant to the BiH context, where access to healthcare insurance, family reunification, and education is tightly bound to legal residency and formal employment, usually by the primary labour migrant, leaving many TNFs excluded from both rights and services.

Similarly, Braun and Levitt (2022) critically discuss how state welfare systems interact with the realities of TNF life, focusing on the gap between legal frameworks and lived experiences of labour migrants and their dependents. Their focus on implementation issues and bureaucratic inefficacy provides a useful conceptual note for analysing BiH. In the regional context, the work of Triandafyllidou, Isaakyan and Marchetti (2021) is quite noteworthy for its comparative analysis of South-East European welfare regimes. This categorisation of countries into protective but exclusionary, or residual but adaptable, showcases how welfare states in transition (social or economic) navigate the inclusion of TNFs. While Croatia and Serbia are discussed in the mentioned research, BiH remains, once again, underrepresented.

Furthermore, when we speak of an intersectional dimension of migrant family experience, we mention those that are particularly related to the effects of gender, ethnicity, legal status, and the working class. These notions are also severely under-researched in the context of BiH. Kofman, Saharso, and Vacchelli (2022) complement this approach by offering insight into gendered mobilities and care chains. They show how migrant women, either as primary breadwinners or dependents, are significantly burdened by both paid and unpaid labour, while at the same time existing and operating within an inadequate social protection system (Kofman, et al., 2022). This paper further explores how migrant women in BiH, with a strong focus on women arriving from non-Slavic backgrounds, operate the system whilst pertaining to the status of constant overlook by the policy makers. Lastly, despite the relevance of the aforementioned literature, a clear and significant gap remains, both regionally and globally, particularly related to the analysis of protection mechanisms in semi-peripheral, decentralised, and post-conflict countries, such as BiH.

This paper contributes to filling that gap by synthesising existing policy, legal, and institutional data through the view of transnational social protection theory, while situating its findings within the specific bureaucratic and political context of BiH. By focusing explicitly on TNFs, it draws attention to overlooked or underrepresented dimensions of social vulnerability, particularly in the areas of healthcare access for dependents, adequate inclusion of migrant children in the education system, and the intersectional and gendered notions. By covering these aspects, the paper offers an insight into how TNF inclusion is more than a question of legislative reform. It is also a vital aspect of policy implementation and institutional coherence.

Theoretical Framework

This paper draws on three interrelated theoretical approaches to analyse the social protection challenges facing transnational labour migrant families in BiH: transnational social protection, governance theory, and intersectionality. Together, these frameworks provide a multidimensional lens for understanding how legal, institutional, and socio-political factors interact to shape migrant family access to welfare services.

Firstly, the concept of transnational social protection emphasises how migrants rely on a combination of sending and destination state frameworks, international organisations, private actors, like employment agencies, and informal networks, usually migrants who came before them, to be able to successfully navigate the system (Faist et al., 2015; Lafleur & Vintila, 2020). In countries like BiH, where welfare benefits are closely tied to formal employment, this theoretical overview shows how access to healthcare, education, and social security is usually conditional, partial, or completely absent for migrant families (Faist et al., 2015; Lafleur & Vintila, 2020). This perspective is critical for understanding the legal and practical limitations of BiH's health and education systems, which this theory identifies as crucial exclusionary mechanisms for TNFs, specifically those working informally or through "contracts of act" (BHS: *ugovor o djelu*). Second, governance theory, especially in the context of post-socialist and decentralised welfare regimes, allows for an assessment of how fragmented institutional authority, political competition, and capacity deficits contribute to poor policy implementation and

inconsistent service provision (Pierre & Peters, 2005; Hughes et al., 2009). BiH's highly decentralised governance structure means that social protection policies and implementation practices vary significantly between entities and cantons, with little horizontal coordination. The paper's analysis of canton-level variations in healthcare access and the comparison of Sarajevo Canton with more restrictive administrative units illustrates how governance failure translates into practical exclusion for migrant families.

Lastly, Crenshaw and Yuval-Davis (1989; 2006) debate about the framework of intersectionality. They claim that it represents a crucial point for understanding how the overlap of social identities, specifically gender, ethnicity, class, and legal status, influences the inclusion, or lack thereof, of TNFs. Particularly, the authors highlight how female labour migrants employed in personal care or service sectors may experience dual-level issues, firstly as women and secondly as caregivers often responsible for their dependents (Crenshaw, 1989). The paper uses the combination of these three theoretical models to lay the foundations for understanding the debates and analyses on the dialogue between welfare conditionality and labour migrants. This also allows for a critique of the administrative and structural frameworks in BiH, alongside the reflection on the normative instructions.

Methodological Approach

This paper adopts a narrative policy analysis and institutional-legal review approach to examine how Bosnia and Herzegovina's social protection system accommodates, or fails to accommodate, transnational labour migrant families. The choice of methodology reflects the paper's aim, to critically assess the normative, legal, and bureaucratic frameworks shaping TNFs' access to healthcare and education, and to contextualise them within broader regional trends and theoretical debates. Narrative policy analysis was chosen to explore complex, multi-level governance challenges in BiH. It allows a synthesis and interpretation of different policy documents, laws, and narratives while situating them within a particular discourse, which is, in this case, TNF social welfare (Roe, 1994). We analyse over 30 primary sources, including relevant legislation (e.g., the Labour Law of FBiH, the Law on Aliens), policy reports from the Ministry of Security of

BiH, and statistical data from international organisations such as the ILO, OECD, and IOM. These are supplemented with NGO reports and relevant donor-funded project evaluations. This approach is combined with an institutional-legal review, which pinpoints how formal entitlements (e.g., eligibility for healthcare or schooling) are actually implemented in practice across bureaucratic levels in BiH. The paper pays close attention to the bureaucratic requirements for family reunification, specifically related to labour migrant families, healthcare access and education for the workers' dependents, highlighting obstacles that disproportionately affect women, children, and non-Slavic-speaking migrants.

The choice of methodology mirrors the unfortunate reality that primary data collection, like interviews with labour migrants in BiH, remains rather scarce and logistically difficult, due to the novelty of the phenomenon, decentralised and incomplete data systems, and the limited access to labour migrants due to their employers' conditionality and approval. Instead, the paper focuses on providing an evidence-based overview that incorporates regional comparisons (e.g., Croatia and Serbia), emerging academic literature, and policy-level data to produce insights and recommendations for the real-life setting of TNFs. This kind of approach is also seen in other studies related to the welfare state, like Bartlett & Danaj (2021) and Greer & Jarman (2020), and it contributes to ongoing efforts to map the policy dimensions of labour migration and family integration in semi-peripheral European contexts, as Southeast Europe.

The current framework

International Commitments and Strategic Absence in Bosnia and Herzegovina

Bosnia and Herzegovina has ratified several key international instruments intended to safeguard the rights of migrant workers and their families, most notably, the International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families (UN, 1990). The country is a signatory to different frameworks of the Council of Europe, including the Revised European Social Charter, which aims to ensure the right to social protection and equal treatment for legal and documented labour migrants (Council of Europe, 2021). Despite

these normative commitments, BiH lacks a coherent national strategy, or at least entity-level strategies, that could address the integration and social protection of labour migrants in BiH. The state's Migration and Asylum Strategy (2021–2025) and Integrated Border Management Strategy (2019–2023) are mainly related to border control, asylum, and transit migration, with no clear focus on labour migration. This means that the current policy documents fail to address rights of labour migrants, such as healthcare for their dependents, education, family reunification under special cases, and so on, outside of the normative framework (Otsuka, 2024). This strategic status quo is exacerbated by the lack of any national or concrete entity-level strategy tailored specifically to foreign workers and their families. While EU neighbourhood policies encourage the harmonisation of social protection for migrants in candidate and potential candidate countries, BiH, as an EU candidate country, has not advanced the development of migrant-inclusive welfare measures so far. The lack of a dedicated migration integration framework is particularly concerning given the increase in work permits issued to nationals of countries such as Pakistan, Nepal, Turkey, and Bangladesh in recent years (China-CEE Institute, 2022).

Fragmented Governance and Absence of Institutional Mechanisms

BiH's institutional configuration, defined by its post-conflict constitutional arrangement, contributes significantly to the fragmentation of labour migration governance. Responsibilities for migration, labour, education, and social welfare are split across the state, entity, cantonal, and municipal levels, resulting in a highly decentralised and incoherent policy landscape (IOM, 2023). The Service for Foreigners' Affairs, under the Ministry of Security, handles the registration and stay of foreigners, including those on work permits. However, this is as far as it goes. Beyond legal stay, there are no mechanisms in place to coordinate or facilitate the transfer of rights or integration. The Employment Service of BiH and entity-level agencies collect limited administrative data on issued work permits, but these datasets do not include information on accompanying family members, duration of stay, employment conditions, or work contract typology, or social insurance contributions. The social contributions are strictly tied to the employment contract, but are in no form transferable to dependents (IOM, 2023).

Furthermore, local centres for social work, which operate under cantonal or municipal authorities, based on the different entity structures, lack jurisdiction to provide services to TNFs, especially in cases where foreign workers' dependents are not officially enrolled in local systems (ILO, 2022).

Policy Silences Around Families Left Behind or Accompanying Migrants

Although a growing number of labour migrants have entered BiH in recent years, either through formal employment arrangements or as part of broader regional mobility, there is a marked absence of policy measures addressing the needs of their dependants. Spouses and children who accompany migrant workers or join them through family reunification are not systematically registered, monitored, or supported. Labour migrants' children may face issues accessing public education, especially if they have a temporary residence status, in addition to the potential linguistic and cultural obstacles. Similarly, non-working spouses may be excluded from health insurance benefits from their working spouses because of restrictions in entitlement procedures. They are, however, able to receive health insurance benefits on the basis of permanent residence in the bureau for employment, in the case they have permanent residence in that canton/municipality (ETF, 2022; European Parliament, 2019). There is currently no national, or even entity-level, strategy that includes psychosocial support, language assistance, or orientation programmes for migrant families.

In contrast to this example, some regional countries have taken initial steps toward creating a support mechanism for TNFs. For instance, Serbia's migration strategies incorporate measures for family reunification, in addition to children's rights and procedures to adequate education, and community-level psychosocial services. Similarly, another successful example of proper reform is given by North Macedonia and Georgia, which have developed psychotherapy groups and specialised training for local social workers to aid families of foreign migrants, including labour migrants. BiH, unfortunately, is yet to take similar steps. So far, BiH has mainly been dependent on donor-led pilot projects, such as those implemented by UNICEF or Caritas, which lack the influence, sustainability, and institutional support needed for meaningful reform (Caritas BiH, 2021).

The Path to Entitlements

As things stand, Bosnia and Herzegovina's frameworks for social protection of foreign workers and their families remain fragmented and often inaccessible. Health and social insurance systems are primarily tied to formal employment, which excludes many migrant households from adequate protection, particularly when employers fail to provide official contracts (Labour Law of FBiH, 1999; Labour Law of RS, 2016). In practice, access to healthcare requires either an employment contract that ensures the payment of contributions or coverage through a spouse who is already insured.

The distinction between employment contracts is crucial. The *ugovor o radu* (contract of work) obliges employers to pay social contributions, thereby granting workers rights to health, pension, and unemployment insurance, while the *ugovor o djelu* (contract of act) does not. Both fixed-term and open-ended contracts fall under the first category, though their security and scope differ (Labour Law of FBiH, 1999; Labour Law of RS, 2016). Even when formally insured, however, healthcare access is geographically limited. For example, a worker insured in the Federation of BiH may only be entitled to public services within their canton of residence, a restriction that raises broader questions of inequality and institutional fragmentation (ZZO KS, 2023; Health Insurance Fund of RS, 2023).

Foreign workers who obtain a residence permit and formal employment contract must be registered by their employer with the relevant contribution systems, covering both health and pension insurance under the same conditions as nationals (Law on Aliens, 2015; Labour Law of FBiH, 1999; Labour Law of RS, 2016). This registration provides access to healthcare services and allows the accumulation of pension entitlements. Once enrolled, migrant workers are entitled to the same scope of primary, secondary, and emergency healthcare as domestic employees (ILO, 2022; ZZO KS, 2023; Health Insurance Fund of RS, 2023).

Insurance rights may also extend to immediate family members, but under restrictive conditions. A spouse must be unemployed and uninsured elsewhere, while children are generally covered until the age of 15, or 18 if they remain in education. Applications require documentation such as proof of employment, marriage or birth certificates, and confirmation that dependents are not covered under another scheme (ZZO KS, 2023). Beyond paperwork, dependents must also

hold legal residence in the country, typically acquired through family reunification procedures outlined in the Law on Aliens (2015). Only after meeting these criteria can insured migrants apply for the inclusion of their family members (Ministry of Security BiH, 2023). Additionally, there are certain exemptions regarding the transferability of health insurance, dependent on existing bilateral agreements between BiH and specific countries, like Serbia, Montenegro, Austria, or Turkey. Such bilateral agreements often ease this process. However, without such agreements, the healthcare procedure and allowance are determined and coordinated solely by the domestic legislation (Ministry of Security of Bosnia and Herzegovina, 2024). Moreover, the public education system in Bosnia and Herzegovina (BiH) lacks sufficient mechanisms to effectively include migrant children. The system's failure to provide language support programmes and to equip educators with cultural sensitivity training has resulted in significant challenges for migrant students attempting to integrate into schools. These difficulties are particularly acute for children from non-Slavic linguistic backgrounds, who face considerable language barriers (Šahović, 2016; Dolan, 2020). In contrast, Croatia has introduced integration strategies such as Croatian language instruction and intercultural education initiatives, which have proven successful. As highlighted in the FICE Croatia report (2022), these inclusive educational practices have enhanced both academic performance and social integration among migrant children, presenting a potentially valuable example for BiH to follow. Both international and local organisations, including the International Organisation for Migration (IOM), the United Nations Development Programme (UNDP), and various national NGOs, have initiated targeted efforts aimed at fostering migrant inclusion and encouraging policy reform. For example, the IOM has collaborated with the government of Bosnia and Herzegovina to formulate strategies for improved migration governance, though the actual execution of these strategies has so far been limited (Agency for Work and Employment, BiH, 2024). These initiatives frequently encounter structural barriers, largely stemming from BiH's highly decentralised political framework, where social and labour policies differ markedly between entities and cantons. Sarajevo Canton stands out as a region that has shown greater receptiveness to integration efforts, whereas progress in other areas is hindered by either limited administrative capacity or divergent political agendas (Agency for Work and Employment, BiH, 2024).

Political and Societal Responses to Transnational Families in Bosnia and Herzegovina

Following the principles of narrative policy analysis, this section interprets the dominant political and media narratives surrounding transnational families in Bosnia and Herzegovina and situates them within a broader political sociology framework. The analysis draws on a combination of secondary literature, policy documents, NGO reports, and content reviews of major national media outlets and parliamentary discussions to trace how migration-related discourses are formed and reproduced. These data sources were selected to reflect a cross-section of both institutional and public narratives, allowing triangulation between policy-oriented texts and media discourse.

The public and political narratives regarding transnational families in Bosnia and Herzegovina still remain quite ambiguous and vague. When analysing the points made in governance and migration policy studies, we can see that policy design and implementation are shaped as much by public narratives as by institutional frameworks (Boswell et al., 2011; Scholten, 2013). In Bosnia and Herzegovina, political leaders and figures have not created a coherent narrative surrounding labour migration, especially when it comes to social benefits. This has clearly resulted in a lack of momentum in creating such initiatives at any administrative level in the country. Moreover, local mass media outlets tend to convey twofold attitudes of the public towards TNFs and labour migrants more generally, one related to overall empathy for refugee families, which has to do with Bosnia and Herzegovina's history of displacement in the 90s due to war as well, that does not, however, translate the same for labour migrants in particular (Savić et al., 2018; Krasteva, 2011). Regarding labour migrants, especially those who originate from linguistically and culturally different countries, like Bangladesh, Nepal, or India, these groups are often portrayed with a layer of populism that frequently puts them through a more negative lens, such as competitors in the labour market, rather than necessary help. These publicly shown images are sometimes encouraged and exacerbated by particular political parties in the country, as well as media channels that use migration as a discursive populist tool for gaining popularity rather than as an issue of social development. Additionally, a similar story is with social media, whereby although there is space for migrant storytelling and general support for the community through humanitarian actions, there is

also the side of social media that showcases xenophobic discourse (Krasteva, 2011). Labour migration from South and Southeast Asia is specifically vulnerable to racialised policy silences. Workers from countries such as Nepal, India, and Bangladesh are frequently framed in media portrayals as “cheap labour” or as “culturally alien,” often in contrast to workers from neighbouring Slavic countries who are presumed more compatible with the Bosnian society due to linguistic and cultural similarities. This aligns with the general idea of welfare chauvinism, the belief that welfare should be reserved for the local population (Lutz, 2019; Kymlicka & Banting, 2006).

Similarly to the media representation, the political narrative concerning TNFs is also portrayed twofold. Economic experts and representatives often include labour immigration and their inclusion into the job market in Bosnia and Herzegovina as necessary and beneficial for the economy in order to mitigate the existing deficits in particular sectors (Pašić, 2024). On the other hand, a portion of political groups and some informal labour organisations convey their concerns regarding labour migrants, describing them as potential threats to the local citizens’ job opportunities. This dual narrative has unfortunately led to labour migration policies being oriented more towards the economic side of the story, rather than including more social aspects, including the family factors, into policymaking (Savić-Bojanić & Jevtić, 2021).

For example, media coverage of refugee families tends to draw on Bosnia’s own history of displacement in the 1990s, eliciting sympathy and reinforcing narratives of shared trauma. However, these solidaristic frames rarely extend to TNFs, especially those whose cultural or religious identities are perceived as “foreign.” This discursive bifurcation results in a two-tiered moral economy: one that humanises some migrants while rendering others invisible or threatening. This selective empathy is mirrored in political discourse, where economic arguments dominate the justification for labour immigration, leaving social and human rights considerations marginalised. Interestingly, this narrative seems to be altered in real-life settings where thoughts are surpassed by living examples of communities that experience these dynamics, economically and socially. The example of the city of Vareš in Bosnia and Herzegovina is an excellent portrayal of how with the arrival of over 200 foreign workers employed by a local mining company, Adriatic Metals, the community significantly changed its demographic and social

landscape from a fairly homogenous one to a more receptive heterogeneous community that now promotes both the economic and social benefits from successful migrant integration (Sito-Sučić, 2024). The company's investments have jump-started the Vareš economy through the creation of a job market and overall improvement in sectoral knowledge, bringing about more receptiveness amongst the local population. According to Zdravko Marošević, the mayor of Vareš, the town has experienced a boom in employment and development thanks to the new sectoral openings opened by companies like Adriatic Metals (Gojak, 2024). While this shows the potential for local-level openness and pragmatism, it, unfortunately, remains the exception rather than the rule.

Regional Differences in the Integration of Transnational Families

Looking at how other semi-peripheral post-socialist countries in the region approach this issue can offer useful ideas for shaping policies in BiH. While all Western Balkan countries have witnessed an increase in foreign labour migration over the past decade (Pašić, 2024), Croatia and Serbia have developed more coherent institutional frameworks. Croatia stands out, especially with its efforts to help foreign workers settle in, mainly along the Dalmatian coast, where tourism plays a big role. Their programs include language lessons and cultural orientation sessions, which have made it easier for migrant workers to fit into local communities (IRMO, 2022; IRMO 2022a). Just in 2024, Croatia issued more than 172,000 work permits to foreign nationals, with most workers coming from Nepal, India, and the Philippines (Škromlj, 2025). National and local-level efforts, spearheaded by the Croatian Ministry of Education in partnership with NGOs like FICE Croatia, have also focused on inclusive education for migrant children. These programmes address linguistic and cultural barriers through structured language education, intercultural orientation, and family support mechanisms, ensuring that children of migrant workers are included in the broader integration strategy (FICE Croatia, 2023). Serbia offers another regional point of comparison, having recorded a consistent rise in foreign labour presence. In 2024, the country granted more than 50,000 foreign work permits, primarily in the construction and manufacturing sectors, with Belgrade serving as the main hub for migrant labour (Jelovac, 2023). Although Serbia has made progress

in simplifying the permit process and reducing bureaucratic obstacles, the country still lacks comprehensive integration policies for transnational families. Nonetheless, scholarly work by researchers such as Petrović & Lukić (2017) has noted the emergence of informal support networks, particularly in urban areas like Belgrade, where local communities have begun to engage more actively in migrant inclusion efforts.

Compared to these two countries, BiH remains significantly behind in administrative coordination, policy responsiveness, and public narratives. The decentralisation of BiH's governance system leads to insufficient and dismantled procedures and inefficient or non-existent policy enforcement. While some administrative units, like Canton Sarajevo, show momentum in initiating the integration of migrant children in education systems or offering some opportunities for healthcare access through the main family breadwinner in BiH, others lack both the political will and bureaucratic capacity to do so. The result of this is a postcode lottery for TNFs, where the potential access to education, health insurance, and social support depends heavily on which administrative unit they're officially a part. In contrast, the example of Croatia's coherent and centralised structure ensures the equal implementation of relevant policies is ensured (IRMO, 2020), and the case of Serbia shows that even though it has generally lower capacities to create and implement these policies efficiently, there is visible movement on this front due to their centralised system and ministries (Jelovac, 2023). In addition to institutional support and willingness, a lot depends on the coherence of public discourse and media representation of the role of labour migrants. The case of BiH, as mentioned in section 2, reflects the decentralised institutional framework, allowing for a mix of positive economic stories related to labour migration and xenophobic welfare narratives encouraged by populist rhetoric. In contrast to BiH, Croatia has adopted national-level strategic communications that highlight the economic benefits the country is enjoying because of labour migrants (IRMO, 2020). This may have to do with Croatia's EU membership status, which incentivises such actions and highlights the importance of social policy frameworks in this context. Although BiH is officially a candidate country, no such efforts have been put forth just yet, and it mainly relies on foreign donors and funding in order to commence such initiatives. As argued by Barlett and Danaj (2021), the Western Balkans' welfare states, with an emphasis on BiH, are barely moving forward because of

this donor-dependence and internal fragmentation. With no internal strategy or coordination to push for such changes independently, there is likely a high risk for BiH to fail to fulfil the market needs that are becoming more and more evident.

Gender, Ethnicity, and Vulnerability in Transnational Families

A growing body of literature emphasises that migration is deeply gendered, not only related to those who migrate and why, but also in how migrants navigate state institutional systems (Kofman et al., 2022; Saharso & Timmerman, 2020). Gender dynamics significantly influence migration patterns in Bosnia and Herzegovina. Traditionally, it is male labourers who migrate first, typically securing employment in physically intensive fields such as construction and manufacturing, and subsequently facilitating the migration of their spouses and families. At the same time, recent trends portray a significant shift in the services sector and the beauty industry, specifically in larger cities, like Sarajevo and Banja Luka, where more women from countries such as the Philippines, Ukraine, and Vietnam are arriving as labour migrants, ergo, primary breadwinners (IOM, 2023). In many cases, it is female migrants who come first and later arrange for their families to join them. However, even with these changing dynamics, there is still a noticeable lack of policies designed to meet the specific needs of transnational families, especially around family reunification and social integration (IOM, 2023). This gap in policy continues to make it harder for TNFs to fully participate in and contribute to life in Bosnia and Herzegovina. The experiences of TNFs are also shaped by the intersections of gender and ethnicity. Female migrants often take on caregiving responsibilities in addition to employment, and are more likely to experience social isolation, because of the hardships they face navigating the institutions, while migrants with disabilities may face significant obstacles in accessing basic services (Selimović et al., 2023; Savić, et al., 2018; Morokvašić, 2024). Even though gendered patterns in migration are clear, BiH still lacks policies specifically designed to address the gender-related needs of TNFs. Notably absent are tailored support systems for female-headed households, culturally appropriate childcare services, and adequate access to reproductive healthcare. The current legal provisions fail to sufficiently reflect the varied migration experiences of different groups, leaving many women and children particularly

susceptible to marginalisation and social exclusion (Dolan, 2020). The country generally lacks an intersectional lens in addressing migration-related issues, as well as general bureaucratic processes that may address needs of women as caretakers and breadwinners. The intersectionality theory can be applied here to reveal how gendered patterns in migration, specifically related to labour are significantly impacted by ethnicity, disability, linguistic background, and so on (Crenshaw, 1989; Yuval-Davis, 2006). As mentioned, migrants from culturally proximate countries encounter fewer obstacles that have to do with language, prejudice, and institutional locks, those from culturally distant regions may face more racialised discrimination, limited language support, generally leading to social isolation (Crenshaw, 1989). This can be particularly seen in female labour migrants who are also mothers of school-age children, who then need to navigate not only the system for their needs, but also that for their child, that also lacks adequate support. In comparison, Croatia can be taken as a positive example as the country has managed to make serious progress in tackling the issues related to sudden labour surge. In 2023, the Croatian Office for Human Rights and Rights of National Minorities issued a report, whereby they emphasised the extent to which they've been able to overcome gender-sensitive issues in the migration strategies of the country. They mention ensuring equal access to legal assistance, social services, and family reunification mechanisms, as well as providing training on intercultural relations and gender for the healthcare and educational staff in the related institutions (2023). Furthermore, in 2024, statistical data from the Croatian Ministry of the Interior showcased that approx. 45% of the foreign workers in Croatia are women, employed in the sectors of hospitality, services, and care work, pointing to successful efforts of promoting and mainstreaming gender-sensitive policies for migration strategies (Ministry of the Interior Croatia, 2024). Unfortunately, BiH is yet to create and implement such policies to target this specific sensitivity in the context of labour migration. This being said, without an intersectional framework to guide the policy-making process in BiH, it further risks exacerbating structural inequalities related to TNFs, which carry some of the most vulnerable groups very often, particularly women and children, especially from culturally distant regions. The failure to make progress on this path can seriously contravene human rights standards in the country and generally undermine the long-term efficiency of BiH's migration strategy.

CONCLUSION

This paper has examined the evolving dynamics of the administrative and legal processes related to labour migration in Bosnia and Herzegovina from the viewpoint of social protection and family integration, focusing specifically on transnational labour migrant families, including the dependents. As BiH shifts from being a mainly emigration-oriented country to an increasingly attractive destination for foreign labour, its policy and institutional frameworks remain underdeveloped. In spite of clear demographic and economic needs to adapt its system to accommodate both the market and the social needs, BiH continues to cast a shadow of procrastination on handling these burning issues. TNFs in BiH continue to encounter significant obstacles in accessing healthcare, education, and social support, especially those migrants who are working on a short-term basis or those with non-Slavic or racialised profiles.

Analysing these inefficiencies through the lens of transnational social protection shows how BiH's welfare institutions are inadequately equipped to address the basic needs of TNFs. BiH should be recognising social protection as a necessary, transferable, rights-based framework that goes beyond formal employment and residence permits, making access conditional. This is especially problematic given the growing reliance on seasonal, informal, or contract-based migrant labour in sectors like construction, services, and tourism. Drawing on a political sociology perspective, it argued that migration and social protection are institutionally and discursively decoupled in Bosnia's governance system. Migrant workers who carry overlapping identities that contain not just their status as migrant workers, but also as caregivers, present an even larger issue and are in no way addressed by policymakers. This institutional silence mirrors the deeper policy-making issues shaped by bureaucratic fragmentation, donor dependence, and the framing of labour migration as a quick fix to market-related issues, rather than an equal part of the society that requires social support. While the country is a long-term signatory of crucial international conventions, such as the *Revised European Social Charter* and the *UN Convention on the Rights of Migrant Workers*, BiH has yet to implement these normative commitments into a concrete strategic document. Policy approaches remain reactive, residual, and project-based, driven largely by international organisations rather than domestic reform efforts. This policy gap jeopardises the exacerbation of the existing social inequalities

through these administrative hurdles, especially when taking into consideration an intersectional approach to this issue.

Additionally, including governance theory in the analysis allows one to uncover that these shortcomings are not only legal voids, but rather deeper issues of weak policymaking and faulty administrative capacity. The integration of TNFs is not solely a question of legal reform, but also of administrative coordination and normative change. It requires a coherent state or entity-level strategy that would have the capacity to merge administrative divisions and foster an inclusive process across all administrative levels. The highest priority ought to be given to simplifying the family reunification procedures that would further alleviate the complex access to healthcare and adequate education. Lastly, this paper argues that BiH must reconceptualise social protection not as a conditional entitlement tied strictly to full-time employment, but as an essential and non-negotiable right for all dependents of the labour migrants.

REFERENCES

- Agency for Work and Employment BiH. (2024). *Aktuelnosti 8470*. Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina. <https://www.arz.gov.ba/Aktuelnosti/default.aspx?id=8470&langTag=bs-BA>
- Bartlett, W., & Danaj, S. (2021). Social protection in the Western Balkans: Towards universalism or fragmentation? *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, 21(3), 335–354.
- Boswell, C., Geddes, A., & Scholten, P. (2011). The role of narratives in migration policy-making: A research framework. *The British Journal of Politics and International Relations*, 13(1), 1–11.
- Bryceson, D., & Vuorela, U. (2002). *The transnational family: New European frontiers and global networks*. Berg.
- Caritas BiH. (2021). *Humanitarian support to migrant populations in Bosnia and Herzegovina*. Caritas Bosnia and Herzegovina.
- China–CEE Institute. (2022). *Bosnia and Herzegovina social briefing: Social summary 2022*. China–CEE Institute.
- Council of Europe. (2021). *Revised European Social Charter: Bosnia and Herzegovina country profile*. Council of Europe.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167.
- Croatian Office for Human Rights and Rights of National Minorities. (2024). *Izvješće za 2023. godinu o provođenju Akcijskog plana suzbijanja diskriminacije za 2023. godinu*. Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. <https://pravamanjina.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Izvje%C5%A1%C4%87e%20za%202023.%20-%20suzbijanje%20diskriminacije.pdf>
- Croatian Office for Human Rights and Rights of National Minorities. (2024). *Annual report on the status of migrants*.
- Dolan, P., Zegarac, N., & Arsic, J. (2020). Family support as a right of the child. *Social Work and Social Sciences Review*, 21(2), 8–26. <https://doi.org/10.1921/swssr.v21i2.1417>

- ETF. (2022). *Diaspora and labour migration policies in the Western Balkans*. European Training Foundation.
- European Parliament. (2019). *Situation of migrants in Bosnia and Herzegovina*. European Parliamentary Research Service.
- Faist, T., Bilecen, B., Barglowski, K., & Sienkiewicz, J. J. (2015). Transnational social protection: Migrants' strategies and patterns of inequality. *Population, Space and Place*, 21(3), 193–202.
- FICE Croatia. (2022). *Inclusion of migrant children in the education system in Croatia: Good practices and challenges*. FICE.
- FICE Croatia. (2023). *Integracija djece migranata u hrvatski obrazovni sustav*. FICE.
- Garcés-Mascreñas, B., & Penninx, R. (2016). *Integration processes and policies in Europe: Contexts, levels and actors*. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-21674-4>
- Goja, S. (2024). Zdravko Marošević: Vareš vrvi od poslovnog svijeta, otvaranje rudnika izaziva lančanu reakciju. <https://avaz.ba/vijesti/bih/750428/zdravko-marosevic-varesh-vrvi-od-poslovnog-svijeta-otvaranje-rudnika-izaziva-lancanu-reakciju?amp=1>
- Gojak, S. (2024). Vareš vrvi od poslovnog svijeta... *Avaz.ba*.
- Greer, S. L., & Jarman, H. (2020). Devolution and health: National policy failure, local systems success? *Social Policy & Administration*, 54(2), 196–210.
- Gregurović, S., Gregurović, M., Kuti, S., Klempić Bogadi, S., & Podgorelec, S. (2024). Employment of migrant workers in Croatia: Between precarity and lack of policies. *Social Boundaries of Work: Critical Labour Studies in the Times of a Polycrisis. Program and Book of Abstracts*, 13. University of Wrocław, Institute of Sociology.
- Health Insurance Fund of Republika Srpska. (2023). *Osiguranje članova porodice*. <https://www.zdravstvors.org>
- Hughes, M., Sasse, G., & Gordon, C. (2009). Conditionality and compliance in the EU's Eastern enlargement: Regional policy and the reform of sub-national governance. *Journal of Common Market Studies*, 47(3), 551–577.

- ILO. (2022). *Social protection in Bosnia and Herzegovina: Challenges and key policy issues*. International Labour Organization.
- Institute for Development and International Relations (IRMO). (2022). *Foreign workers in Croatia: Challenges and opportunities for economic and social development*. <https://irmo.hr/publications/foreign-workers-in-croatia-challenges-and-opportunities-for-economic-and-social-development/>
- Institute for Development and International Relations (IRMO). (2022a). *Policy report: Migrant inclusion and education systems in Croatia*. Institute for Development and International Relations.
- International Labour Organisation. (2023). *About ILO in BiH*. [https://www.ilo.org/budapest/countries-covered/bosnia-herzegovina/WCMS_471903/lang--en/index.htm#:~:text=Employment%20rates%20remain%20low%20\(40,per%20cent%2C%20ILO%202021\)](https://www.ilo.org/budapest/countries-covered/bosnia-herzegovina/WCMS_471903/lang--en/index.htm#:~:text=Employment%20rates%20remain%20low%20(40,per%20cent%2C%20ILO%202021))
- International Labour Organisation (ILO). (2022). *Social protection in Bosnia and Herzegovina: Mapping and analysis*. ILO. <https://www.ilo.org/publications/issues-social-protection-bosnia-and-herzegovina-coverage-adequacy>
- International Labour Organisation (ILO). (2022a). *Social protection in Bosnia and Herzegovina at a crossroads: Challenges and key policy issues*. <https://www.ilo.org/resource/news/social-protection-bosnia-and-herzegovina-crossroads-challenges-and-key>
- International Organisation for Migration (IOM). (2023). *Strengthening labour migration governance in Bosnia and Herzegovina*. <https://www.iom.int/project/strengthening-labour-migration-governance-bosnia-and-herzegovina>
- IOM. (2023). *Labour migration governance in Bosnia and Herzegovina: Gaps and opportunities*. International Organization for Migration.
- Jelovac, A. (2023). *Navala stranih radnika u Srbiji: Za 6 meseci kao nekad za godinu dana*. B92. <https://www.b92.net/biz/vesti/srbija/navala-stranih-radnika-u-srbiji-za-6-meseci-kao-nekad-za-godinu-dana-2361127>

- Kofman, E., Saharso, S., & Vacchelli, E. (2022). Gendered mobilities and intersectionality: The politics of migration in Europe. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 29(1), 1–24.
- Krasteva, A. (2011). Social solidarities and immigration integration policies in South-Eastern Europe. In M. Ellison (Ed.), *Reinventing social solidarity across Europe* (pp. 121–138). Bristol University Press.
- Kymlicka, W., & Banting, K. (2006). Immigration, multiculturalism, and the welfare state. *Ethics & International Affairs*, 20(3), 281–304.
- Labour Law of Republika Srpska. (2016). *Official Gazette of RS* (No. 1/16).
- Labour Law of the Federation of Bosnia and Herzegovina. (1999). *Official Gazette of FBiH* (Nos. 43/99, 32/00, 29/03, 26/03, 49/03, 32/08, 55/13).
- Lafleur, J.-M., & Vintila, D. (2020). *Transnational social protection: A new research agenda*. Springer.
- Law on Aliens. (2015). *Official Gazette of Bosnia and Herzegovina* (No. 88/15).
- Lutz, P. (2019). Variation in welfare chauvinism: Evidence from a conjoint experiment. *Journal of European Social Policy*, 29(5), 582–601.
- Ministry of Security of Bosnia and Herzegovina. (2024). *Migration profile of Bosnia and Herzegovina 2023*. Ministry of Security of Bosnia and Herzegovina. <https://www.msb.gov.ba/PDF/160820244.pdf>
- Ministry of the Interior, Croatia. (2024). *Statistics on foreign workers*. Government of Croatia.
- Morokvašić, M. (2024). Suočene s preprekama u društvenoj mobilnosti migrantice traže rješenje u samozapošljavanju i poduzetništvu [Facing blocked upward mobility (im)migrant women seek solution in self-employment and entrepreneurship]. *Migracijske i etničke teme*, 2024(2), 201–216. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1318105>
- OECD. (2022). *Labour migration in the Western Balkans: Mapping patterns, addressing challenges and reaping benefits*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/af3db4f9-en>

- Office for Human Rights and Rights of National Minorities. (2023). *Annual report on the status of migrants*. Government of Croatia.
- Otsuka, R. (2024). Is the government ready to take the lead? Transition of migration management in Bosnia and Herzegovina. *Princeton Journal of Public and International Affairs*, 35(2), 112–128.
- Pašić, N. (2024). The demands of the labour market in Bosnia and Herzegovina and new trends in immigration. *Sarajevo Social Science Review*, 13(1–2), 39–61. <https://doi.org/10.58527/2303-4033.2024.13.1-2.39>
- Petrović, J., & Lukić, V. (2017). Between integration, security and humanitarianism: Serbian citizens' attitudes towards migrants. *Stanovništvo*, 55(2), 25–51. <https://doi.org/10.2298/STNV1702025P>
- Pierre, J., & Peters, B. G. (2005). *Governing complex societies: Trajectories and scenarios*. Palgrave.
- Roe, E. (1994). *Narrative policy analysis: Theory and practice*. Duke University Press.
- Saharso, S., & Timmerman, M. (2020). Gender, migration and social justice. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46(12), 2453–2469.
- Savić, D., Pepić, A., & Trninić, D. (2018). Life-stories of labour migrants from Bosnia and Herzegovina: Balkanist discourse(s), liminality and integration. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22(1), 121–137. <https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1506299>
- Savić-Bojanić, M., & Jevtić, J. (2021). Solidarity or crisis? How personal migration experiences shape popular perception on forced migrants in Bosnia and Herzegovina? *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24(3), 503–519. <https://doi.org/10.1080/19448953.2021.2015656>
- Scholten, P. (2013). Agenda dynamics and the multilevel governance of migrant integration: The case of Dutch cities. *Policy Sciences*, 46(3), 217–236.
- Selimovic, A., Hanjalic, D., & Fazlic, H. (2023). The effects of perceived gender roles on female poverty in Bosnia and Herzegovina. *MAPSS Journal*, 1(2), 79–90. <https://mapub.org/ojs/index.php/mapss/article/view/92>

- Sito-Sučić, D. (2024). A silver mine revives neglected Bosnian town. <https://www.reuters.com/world/europe/silver-mine-revives-neglected-bosnian-town-2024-04-16/>
- Swiss Agency for Development and Cooperation (SDC). (2022). *Support to health transition*. <https://www.eda.admin.ch>
- Šahović, N. (2016). The social service workforce as related to child protection in Southeast Europe: A regional overview. <https://www.researchgate.net>
- Škromlj, D. (2024). Rast izdavanja dozvola za strane radnike u prva dva mjeseca. *Jutarnji.hr*. <https://novac.jutarnji.hr/novac/aktualno/rast-izdavanja-dozvola-za-strane-radnike-u-prva-dva-mjeseca-15567438>
- UN. (1990). *International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families*. United Nations.
- United Nations in Bosnia and Herzegovina. (2023). *FBiH Ministry of Labour and Social Policy strengthens cooperation with the United Nations in Bosnia and Herzegovina*.
- Yuval-Davis, N. (2006). Intersectionality and feminist politics. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 193–209.
- ZZO KS – Zavod zdravstvenog osiguranja Kantona Sarajevo. (2023). *Prava iz zdravstvenog osiguranja i postupak ostvarivanja*. <https://www.zzosa.ba>

VAN OKVIRA RADNIKA: ISKLJUČENOST PORODICA RADNIH MIGRANATA IZ SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak: Ovaj rad istražuje kako fragmentirani sistem socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini odgovara na potrebe transnacionalnih porodica radnika migranata – problem koji postaje sve značajniji kako zemlja prelazi iz konteksta emigracije u zemlju odredišta za niskokvalifikovane strane radnike. Praznine u pristupu zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju i porodičnim uslugama stvaraju društvene nejednakosti koje nose rizik dugoročne isključenosti. Cilj studije je identificirati administrativne, pravne i političke prepreke s kojima se migrantske porodice suočavaju te ponuditi preporuke za unapređenje institucionalnih odgovora. Metodološki, rad se oslanja na narativnu analizu politika i pravno-institucionalni pregled, uz teorijski okvir transnacionalne socijalne zaštite, studija upravljanja i interseksionalnosti. Uzorak čine relevantni zakoni, strateški dokumenti i javni diskurs, dopunjeni regionalnim poređenjima s Hrvatskom i Srbijom. Nalazi pokazuju da je pristup socijalnim pravima u Bosni i Hercegovini i dalje usko povezan s radnim ugovorima i boravišnim dozvolama, zbog čega mnoge porodice ostaju bez adekvatne zaštite. Štaviše, javni i politički narativi često radijaliziraju migrante ili ih svode na isključivo ekonomske aktere, zanemarujući oblike njihove šire društvene ranjivosti. Rad zaključuje da Bosna i Hercegovina mora razviti centralizirani, na pravima zasnovan okvir socijalne zaštite kako bi se adresirala strukturna isključenost transnacionalnih porodica. Preporuke uključuju jačanje institucionalne koordinacije, depolitizaciju migracija u javnom diskursu te prilagođavanje socijalnih usluga potrebama radnika migranata i njihove djece.

Ključne riječi: radne migracije, transnacionalne porodice, socijalna zaštita, administrativne politike, Bosna i Hercegovina

Primljen: 07.10.2025.
Prihvaćen: 13.11.2025.

Socijalne studije / Social studies 8 (8) 2025, str. 65-88.
<https://doi.org/10.58527/issn.2637-2908.8.8.65>

UDK 316.774:32

Pregledni rad

LEPTIROV EFEKT BREXITA: MEDIJSKO-POLITIČKE IMPLIKACIJE BREXITA DESET GODINA NAKON REFERENDUMA

Šejla Džananović

Sažetak: Mediji pomoću spektakla oblikuju naše životne navike, ali i političke odluke. U ovom radu posebnu pažnju posvećujemo slikama kao alatu putem kojeg se spektakl ostvaruje u medijskom smislu. U savremenom dobu, manipulativna moć slika dodatno je osnažena pojavom umjetne inteligencije. S ovog aspekta, umjetnu inteligenciju posmatramo kao ispomoć u provođenju predizbornih kampanja. Rad proučava posljedice koje je prouzrokovao referendum o izlasku Velike Britanije iz Evropske unije, poznat kao Brexit. Referendum iz 2016. godine predstavlja jasne smjernice i mehanizme spektakularizacije političkih događaja. Brexit ponajprije razumijevamo kao društveni fenomen, a ne isključivo kao historijsko-politički događaj. S aspekta njegove analize posmatra se odnos medija i politike, posebno uzimajući u obzir rastući utjecaj društvenih mreža. U trenutku pisanja rada prošlo je deset godina od referenduma. Međutim, Brexit ostaje važan zbog tadašnjeg odnosa medija i političkih aktera. Postavivši temelje moderne spektakularizacije političkih odluka, referendum je stvorio momentum koji i danas oblikuje način na koji mediji i društvene mreže utječu na političke odluke javnosti.

Ključne riječi: *Brexit, mediji, spektakularizacija politike, politički spektakl, društvene mreže, zločin iz mržnje, javno mnijenje*

Metodologija

Rad ima za cilj identifikaciju medijsko-političkih implikacija Brexita deset godina nakon referenduma. Nakon teorijskog dijela koji predstavlja kontekst referenduma iz 2016. godine, rad kritički analizira medijska izvještavanja kroz nekoliko primjera. Postavljena hipoteza razmatra na koji način mediji, spektakularizirajući političke događaje, oblikuju percepciju javnosti i političke odluke. Sintezom teorijskog dijela i pregledom primjera došlo se do saznanja da mediji nisu pasivni distributeri informacija. Njihov rad je zasnovan na oblikovanju informacija, pri čemu se istovremeno oblikuje i društveni ambijent. U ovom radu je korištena analiza sadržaja kao glavni metod pri ispitivanju medijsko-političkih implikacija Brexita. Cilj istraživanja je posmatranje referenduma iz 2016. godine kao studije slučaja nove medijsko-političke realnosti.

Društvo spektakla

U današnjem društvu, definisanom tehnološkim uspjesima, medije ne možemo smatrati isključivo izvorima informacija. Uslijed značajnog razvoja tehnoloških inovacija, čovjekovo autentično iskustvo biva zamijenjeno posredovanim slikama. Razlog takvog ponašanja pronalazimo u činjenici da savremeni čovjek zasniva svoj život na medijima. Njegov pristup stvarnosti realizira se putem ekrana. Mediji, koji predstavljaju okosnicu savremenog informisanja, tumače društveno-političke događaje. S tim u vezi, djeluju kao glavni filter koji pomaže pojedincima u rezonovanju stvarnosti. Takvo ponašanje medija i njegove konsekvence na društvo mogu se analizirati kroz pojam spektakla. U ovom kontekstu, spektakl označava oblik društvene realnosti čiji su temelji u slikama. Izuzev njegove funkcionalnosti u smislu estetizacije stvarnosti, spektakl se koristi zarad očuvanja kapitalističkog društvenog poretka. On se konceptualno zasniva na preusmjeravanju pažnje i energije društva ka potrošnji i konzumerizmu. Eklatantan primjer projekcije spektakla putem medija predstavlja fenomen Labubu figurica. Svjetlost dana ugledale su prije deset godina, međutim, prepoznate su tek s ekspanzijom društvenih mreža. Ova društvena pojava se direktno naslanja na Debordove konstatacije o koherentnosti selebritija i konzumerističkog načina življenja. Naime, popularne ličnosti današnjice oblikuju percepciju recipijenata, projicirajući ideju modernog i lagodnog života, gdje kontekstualno govoreći Labubu figurica

predstavlja simbol tog života. Također, primjer Brexita, referenduma kojim je izglasan odlazak Velike Britanije iz Evropske unije, može se posmatrati ne samo kao historijsko-politički događaj već i kao refleksivni fenomen koji opisuje mehanizme društva spektakla. Brexit nije predstavljao isključivo političku odluku – on se manifestirao putem alata koji oblikuju spektakl. Ideje o kojima Guy Debord govori, poput manipulativnog govora i spektakularizacije slika, direktno su uočljive u medijskoj prezentaciji Brexita. Guy Debord u djelu „Društvo spektakla“ objašnjava na koji način spektakl nameće iluziju slobodnog izbora. Naizgled samostalni izbori su rezultat prikrivenih mehanizama moći. Debord taj segment spektakla ilustrira kao „sveprisutnu afirmaciju već načinjenih izbora, kako u oblasti proizvodnje, tako i u oblasti potrošnje vezane za tu proizvodnju“ (Debord, 2012: 10). Debord nam želi pokazati da je u ovoj društvenoj realnosti spektakl postao glavnim disciplinarnim mehanizmom koji upravlja ljudskim životima. Spektakl se ne koristi isključivo kao sredstvo manipulacije već i kao oblik samodiscipline. Shodno tome, društvo nadzire svoje odluke i teži k tome da budu usaglašene sa pseudosocijalnim potrebama. Fiktivne potrebe osiguravaju iluziju slobode, istovremeno perpetuirajući kapitalističke ideje. Umjesto da pojedinci samostalno donose odluke o vlastitim životima, sve češće postaju pasivni posmatrači svoje sudbine. Esencijalno pitanje koje se postavlja odnosi se na održivost ovog oblika manipulativne prakse. Odgovor se nalazi u institucionaliziranju spektakla kao društvenog fenomena. Naime, spektakl je duboko ukorijenjen u sve segmente života, a njegovo najvidljivije ostvarenje ogleda se u savremenim medijima. Mediji kreiraju spektakl, oblikujući time novu društvenu stvarnost. Medijska izvještavanja i interpretiranje društvenih događaja podređeni su spektaklu i njegovim elementima. Spoznajemo da su mediji postali aktivni kreatori stvarnosti koji konstruiraju naše stavove, mišljenja i ponašanja. S tim u vezi, posebno je važan aspekt ponašanja pojedinaca koji neposredno podržavaju tržišnu ekonomiju putem medijske prisutnosti. U savremenom društvenom kontekstu, ovu ulogu preuzimaju selebritiji i influencersi. Posmatrajući obrasce ponašanja selebritija i influencersa spoznajemo da su oni jednoznačni. Iako influencers karakteriše savremeno doba, a selebritije tradicionalni mediji, njihova funkcija je ista. Oni aktivno sudjeluju u uzročno-posljedičnom odnosu između društva spektakla i ekonomskog sistema, održavajući potrošačke navike. Na temelju prethodnih razmatranja, uviđamo da su potrošačke navike

vještačke tvorevine koje predstavljaju direktnu posljedicu spektakularizacije stvarnosti koju fabriciraju selebritiji i influenseri. Debord (2012) također sugerše da medijske zvijezde predstavljaju spektakularne prikaze stvarnih ljudi. Također, implicira da se društvena realnost objektivizira posredstvom medijskih zvijezda koje neposredno svojim radom pružaju predstave kao zamjenu za stvarnost. Hromadžić temelji komplementarnost spektakla i tržišne ekonomije te smatra da svakodnevni život dopijeva „pod invaziju kulture spektakla kasnog kapitalizma u kojem je svijet nemoguće obuhvatiti u njegovoj neposrednosti, nego tek preko serija apstrakcija i medijatiziranih predstava“ (Hromadžić, 2010: 624). Jean Baudrillard, francuski filozof i sociolog, u sličnom narativu govori o spektaklu kao posebnom društvenom fenomenu. Naime, u djelu *Potrošačko društvo* iz 1998. godine on se nadovezuje na Debordove ideje i dokazuje da spektakl oblikuje stvarnost, a da ljudi postaju pasivni posmatrači medijskih predstava. Baudrillard nas upućuje na sljedeće: „Ono što mi konzumiramo, dakle, nije neki određeni spektakl ili slika sama po sebi, već potencijalni slijed svih mogućih spektakala – i sigurnost da će zakon o nizovima i segmentiranim rasporedima značiti da nema opasnosti da iz njih proizađe nešto što nije jedan spektakl ili jedan znak“ (Baudrillard, 1998: 122).

Doba slike

Da bismo shvatili kako se spektakl manifestira u društvu, neophodno je prepoznati temelje koji su omogućili njegovo oblikovanje. Postoje određeni razlozi za zaključak da osnovu spektakla čini medijatizirano društvo. Funkcionisanje medijatizacije Stig Hjarvard objašnjava kao „procesе putem kojih kultura i društvo postaju sve više zavisni od medija i njihove logike, kako se mediji integrišu u kulturne i društvene prakse na različitim nivoima“ (Hjarvard, 2014: 204). Tehnološki napredak i razvoj temeljno preoblikuju društvene strukture i svakodnevni život. U takvom okruženju, koje je medijski posredovano, pojedinac svoje načine ponašanja formuliра u skladu s dobom slike. Na temelju već spomenutih uloga influensera i selebitija, čija se moć zasniva na stvaranju parasocijalnih veza s publikom, spoznajemo dominantnu ulogu slike. Uspostavljanje lažnih odnosa s publikom rezultirat će emotivnim pobudama koje su utemeljene na iluzijama. Nerijetko se kao „dokaz“ stvarnosti navode slike, koje predstavljaju

ključni element medijski posredujućeg društva. Konstatirali smo da je spektakl oblik društvene stvarnosti koji je posredovan slikama. Medijatizirano društvo, bez mogućnosti da kritički sagleda stvarnost, svakodnevno prihvata slike kao vjerodostojne prikaze realnosti. Recentno istraživanje koje su Newman i Schwarz proveli implicira značaj slike u percepciji recipijenata. Slike se primarno koriste radi uspješnijeg zadržavanja pažnje kod publike. „Stock slike – redovno korištene u mainstream medijima i lažnim vijestima – koje su semantički povezane s naslovom ali ne pružaju nikakve dokaze koji se odnose na tvrdnju, pojačavaju prihvatanje tvrdnje kao tačne. ‘Efekti istinitosti’ uočeni su u mnogim oblastima, od trivijalnih tvrdnji do informacija o potrošačkim proizvodima i lažnim vijestima“ (Newman, Schwarz, 2023: 3). Praktično govoreći, britanski političari za vrijeme Brexita oslonili su se na logiku Newmana i Schwarza. Politički akteri i mediji su prepoznali moć društvenih mreža koje omogućavaju brzo dijeljenje vizualnog sadržaja, slika. U ovom kontekstu možemo govoriti o pojavi mikrotargetinga, koja označava precizno ciljanje birača na osnovu njihovih interesovanja i demografskih karakteristika (spol, dob, zanimanje). Mikrotargeting svrstavamo u alat koji je potpomognut umjetnom inteligencijom. S tim u vezi, korištenje ovog alata omogućava jednostavniju diseminaciju sadržaja koji utječu na emocije korisnika, samim time oblikujući njihove političke odluke. Deskriptivne slike o kojima govore Newman i Schwarz možemo direktno povezati s objavama kampanje Vote Leave, kreiranim za potrebe Brexita na društvenim mrežama. Deskriptivne slike odnose se na *stock slike*, odnosno slike koje nisu kreirane za specifičan događaj, već im je uloga isključivo ilustrativna. Oslanjajući se na činjenicu da *stock slike* ne moraju biti autentični prikazi stvarnosti, možemo zaključiti da recipijenti ipak preferiraju sadržaje koji imaju vizualne elemente. Uistinu, ovdje nailazimo na paradoks koji je inherentan dobu slike. Recipijenti češće biraju sadržaje koji su popraćeni vizualnim prikazima, iako su svjesni da su prikazi neautentični. Paradoks se, naime, ogleda u činjenici da se nalazimo u savremenom dobu gdje nam je pristup autentičnim prikazima pojednostavljen. Posljedica vizualnih sadržaja je vidljiva u utjecaju na kognitivno-emocionalni nivo publike, istodobno oblikujući njihovo razumijevanje i emotivnu reakciju. Deskriptivne slike nerijetko daju svoj doprinos u kreiranju lažnih sjećanja kod recipijenata, što povezujemo s napomenutim efektom istinitosti. Publika prihvata poruku ukoliko je informacija koju primaju praćena vizualnim elementima. Na

taj način, zaključujemo da je doba slike omogućilo potpuno ostvarivanje njene moći u kontekstu Brexita. Analogno Newmanovom i Schwarzovom istraživanju govorio je i Marshall McLuhan, komunikolog kanadskog porijekla, poznat po aforizmu „medij je poruka“. McLuhan (2008) objašnjava da mediji, poput nafte i pamuka, vrše neizbježan utjecaj na cjelokupni psihički život zajednice. Razmatrajući McLuhanovu analizu medija, uočena je potreba za kritičkim pristupom prema medijskim sadržajima, posebno kada govorimo o onima koji su vizualno popraćeni. Naime, u izobilju tehnoloških napredaka izuzetno je teško izmaći vizualnim prikazima. U okviru utjecaja napomenutih elemenata, koji su omedili savremeno društvo, moguće je razmatrati nivo sposobnosti recipijenta za valorizaciju. Ova konstatacija se odnosi na kapacitet kojim raspolaže recipijent da vrednuje tekst u odnosu na sliku. Uočeno je da digitalni mediji funkcioniraju prema dromološkoj logici, koja predstavlja temelj koji im omogućuje primjenu manipulativnih strategija. Dromologija je termin koji je skovao Paul Virilio, kritičar tehnoloških dostignuća i njihove instrumentalizacije. Virilio (2000) ovim konceptom objašnjava sveprisutnu ulogu brzine kao ključnog faktora koji oblikuje sve segmente društvene sfere. „Za Virilija, hronologija ili historijsko vrijeme su ideje koje više ne odgovaraju savremenim gradovima, kulturama i tehnologijama; naprotiv, oni su ‘uhvaćeni’ u novi tehnološki prostor-vrijeme savremenih kompjuteriziranih tehnologija“ (Armitage, 2022: 13). Brzina života, kakva je nametnuta savremenom društvu, predstavlja mehanizam kojim se mediji vješto koriste. U okviru sveprisutne dromološke logike, dolazi do gubitka dodira s prirodnim tokom događaja, dok istodobno raste poriv da informacije budu brže i probavljivije. Kao što je prethodno naznačeno, dromološki pristup informacijama odnosi se na diseminaciju informacija putem digitalnih medija. Brzina i doba slike su komplementarni fenomeni koji nesmetano koegzistiraju u periodu postmoderne. U okviru ovoga, posebna pažnja se treba posvetiti činjenici da postajemo svjedoci promjena u kontekstu načina na koji pojedinac valorizira slike u odnosu na tekst. Napomenuto ponašanje predstavlja rezultat uspostavljenih pravila i normi koje je oblikovalo medijatizirano društvo. Dakle, ponašanje i emocije koje pokreću slike nisu posve inherentne osobine pojedinca, već su u velikoj mjeri uslovljene savremenim načinom života. Nameće se zaključak da slike funkcionišu kao svojevrsna interpretacija panoptičkog mehanizma o kojem govori Foucault (1997) u knjizi *Nadzirati i kažnjavati*. Spomenuti mehanizam funkcionira

kao vrsta zatvora, pri čemu se ne nadzire tijelo, već kognitivno-emocionalne sposobnosti pojedinca. Slike su predstavljene kao kontrolišući alat koji svojim prisustvom onemogućava kritičku misao. Za razliku od slike, tekstualna forma korespondira s racionalnim tokom recipijenta. Poruka, koju recipijent zaprima u ovom obliku, sadrži elemente koji impliciraju detaljnije istraživanje i analizu. Tekstualna forma posmatra recipijenta kao aktivnog učesnika u komunikacijskom činu. U odnosu na tekst, slike se oslanjaju na pasivnost i površnost recipijenata, iskorištavajući njihove emocionalne karakteristike radi lakše manipulacije. Dakle, slike predstavljaju ključne elemente u procesu spektakularizacije stvarnosti, gdje se realnost modelira u smjeru stvarne virtualnosti. Suživot sa spektaklom će promijeniti odnos recipijenata prema izvoru informacije i samom načinu konzumacije vijesti. Kako je već prethodno analizirano, slike se oslanjaju na pasivnost i površnost recipijenata, a to direktno vodi do stvaranja informacijskih čahura. Informacijska čahura označava situaciju u kojoj recipijent bira isključivo sadržaje koji predstavljaju potporu njegovim već postojećim uvjerenjima i stavovima. Shvatamo da veći problem od same dezinformacije predstavlja iluzija da smo već dovoljno informisani.

Zaključujemo da je doba slike, sa svim njegovim specifičnim osobinama, odlika savremenog društva. U trenucima kada vizualni sadržaj dominira nad tekstualnim, neminovno je da nastaje društvo koje pasivno posmatra krah istine nad laži. Izostanak reakcije omogućio je spektakl, te njegovu transformaciju u efikasan politički instrument. Na taj način se spektakl institucionalizira i postaje izvrstan alat za kontrolu misli i emocija savremenog društva.

Politički spektakl

U savremenim, medijski posredovanim društvima, politika koristi nove oblike djelovanja. Moć politike se interpretira putem spektakularizacije političkih događaja. Politički spektakl ne predstavlja pomoćni alat, već je sastavni dio procesa, duboko inkorporiran u političko djelovanje. Na temelju Debordovih (2012) izlaganja u knjizi *Društvo spektakla* spoznajemo da spektakl predstavlja afirmaciju već postojećih ideja. Dodatno pojašnjeno, shvatamo da spektakl amplificira trenutne događaje i preoblikuje ih zarad ostvarenja određenih ciljeva. Snaga ovog procesa se ogleda u kreiranju fiktivnih potreba društva.

Spektakularizacija politike dovela je do uspona prividnog demokratskog društva. Iluzorni prikazi da građanin svojim glasom na lokalnim izborima mijenja stanje nadasve proističe iz spomenutog fenomena. Referendum o Brexitu održan 2016. godine ilustrira ovu pojavu. Naime, iako *reklamiran* kao demokratski proces, uistinu je predstavljao spektakularizirane, iluzorne izbore u Velikoj Britaniji. Na obostrano zadovoljstvo opozicije i vladajuće strukture, građanin se nerijetko zatiče u emocionalnom stanju zbunjenosti. Činjenica je da se spektakularizacijom politike kreira određena vrsta predstave. „U tom slučaju, javnost ne može uvijek odmah razaznati da li gleda političke artefakte prikazane pomoću oglašivačkih vještina, ili su medijski događaji zapravo cjelokupna politička ‘produkcija’. Politika teži da postane politainment, živopisna i blistava predstava“ (Meyer, 2002: 65). Politika koristi slike kako bi predstavila virtualni ili nepostojeći sadržaj kao stvaran. Medije smatramo ključnim elementima u konstrukciji i perpetuiranju lažne stvarnosti. Kao što je već istaknuto prethodno u radu, oni djeluju kao pojačivači spektakla. Shodno tome, njihova uloga u savremenom društvu se ne može zanemariti. U ovom kontekstu možemo se osvrnuti na teoriju hipodermične igle, koja opisuje direktan i nezanemariv utjecaj medija na publiku. Zbog tih razloga i njihovih dalekosežnih implikacija, moraju se shvatiti kao ključan faktor rizika u savremenom društvu. Profesor s Univerziteta u Cirihu Frank Esser naziva teoriju hipodermične igle modelom „stimulus-response“. Ovaj model djeluje na premisi da se čovjekovo ponašanje uči putem veza koje se stvaraju između vanjskih podražaja i rezultirajućih tjelesnih reakcija. Prema Esseru (2008), model je zasnovan na tome da medijske poruke uzrokuju efekte na mišljenje i ponašanje. S tim možemo dovesti u korelaciju eksperiment s psima koji je obavio ruski fiziolog Ivan Petrovič Pavlov. Naime, ovaj eksperiment, poznatiji kao Pavlovljev refleks, naziva se i uslovljenim refleksom. Pavlov je uočio da psi počinju sliniti ne samo kada vide hranu već i kada čuju zvono. Time nam je ruski fiziolog dokazao da podražaji iz okruženja mogu oblikovati ponašanje. U društveno-političkom kontekstu, mediji proizvode reakcije publike. Publika je naučena da reaguje na prevashodno određen način, kao što je i primijetio Esser razrađujući model „stimulus-response“. Ovakav pristup primijećen je kod Brexita, posebno kroz bilbord *Breaking Point*, koji će biti analiziran detaljnije u nastavku rada. Naime, taj bilbord najprije utječe na emocionalni sklop pojedinca, a potom oblikuje mišljenje. U tom smislu, emocije shvatamo kao obradu informacija (Haidt, 2024),

koje usmjeravaju recipijentov način razmišljanja. Iako se često negira uloga službi za odnose s javnošću, njihova uloga je značajna u oblikovanju političke stvarnosti. Naime, njihovo prisustvo nam jasno ukazuje na duboku međusobnu povezanost medija i politike. Na temelju toga, medije ne posmatramo isključivo kao kanale za prijenos informacija već i kao aktivne kreatore političkih događaja. „Vijesti nisu isključivo opis događaja, već katalizator političke podrške i suprotstavljanja u svjetlu osjetljivosti, neznanja i ideološke pozicije posmatrača“ (Edelman, 1988: 93). U okviru toga može se zaključiti da mediji imaju izuzetno snažan utjecaj na oblikovanje društvene stvarnosti. Mediji, ponašajući se kao platforme, daju priliku političarima da iskažu vlastito viđenje političkih događaja. Jedna od ključnih strategija u tom procesu je *spin doctoring*. „Odnosi se na ‘čuvanje straže’ od novinara, odobravanje ili odbijanje intervjua kao i brifiranje onih koji daju intervju o tome što da kažu i što da ne kažu“ (Street, 2003:125). Street (2003) navodi primjer iz britanskih dnevnih novina *The Guardian*, gdje *spin doctor* pojašnjava da se s istinom treba biti ekonomičan. Uloga spin doktora sastoji se u kreiranju atmosfere koja omogućava efikasnije upravljanje informacijama. U okviru političkog spektakla, njihova funkcija je od krucijalne važnosti jer pruža mogućnost latentnog manipuliranja informacijama. Strategije koje se primjenjuju temeljene su na prikrivanju manipulativnih metoda pod okriljem PR alata. Iz tih razloga, spin doktori su teško prepoznatljivi. Iako djeluju bezazleno, oni su zapravo maliciozni sudionici u kreaciji i oblikovanju političkih poruka.

Estetizacija političkog kao element spektakla

Zarad pridobijanja podrške ciljne grupe, mediji koriste vizualno privlačnu scenografiju koju nerijetko obogate emotivnom porukom. Predizborni periodi predstavljaju eklatantan primjer te analize. Svaki fragment političkog djelovanja spektakularizira se u svrhu pridobijanja glasova birača. Politički akteri su predstavljeni kao „obični“ ljudi koji se poistovjećuju s patnjom i svakodnevnim tegobama građanina. Spektakularizacija politike ukazuje na to da će se *svaki društveni događaj prikazati kroz prizmu političkog*. Politički akteri time prisvajaju svakodnevna zbivanja i daju im značaj, a zauzvrat skupljaju tzv. političke poene. Mediji u saradnji s politikom stvaraju novu realnost, često uljepšavajući događaje koji bi u suprotnom bili shvaćeni kao tragični ili problematični. Prema

Sofradžiji (2015), estetizacija politike je u skladu s estetizacijom stvarnosti. Autorica ovaj pojam povezuje s Thomasom Meyerom te zaključuje da estetizacija stvarnosti predstavlja preslikavanje stvarnosti, što je od istinskog značaja u kontekstu političke kulture. Na osnovu objašnjenja pojma estetizacija politike prepoznajemo da je ovaj proces inherentan onome što Baudrillard naziva hiperrealnost. Slike u ovom kontekstu preuzimaju primat, a politički događaji bivaju preoblikovani u medijski spektakl. „Jedino oružje vlasti, njegova jedina strategija protiv odmetanja, sastoji se u tome da svugde ponovo ubrizgava stvarno i referencijalno, da nas uveri u realnost društvenog, u ozbiljnost ekonomije i celishodnost proizvodnje“ (Baudrillard, 1991: 26). Baudrillard u knjizi *Simulakrumi i simulacija* razlaže ideju da postoje društveno-političke težnje za ponovnim afirmisanjem stvarnog. U izobilju fiktivnih fragmenata koje karakteriše medijski posredovano društvo, politički akteri iskorištavaju kontrolu nad informacijama kako bi oblikovali spektakle koji afirmišu njihove narative. Koncept istine nerijetko biva relativiziran i zloupotrebljavan. Putem spektakla, politički akteri proizvode simulakrume, kopije bez originala, koje putem medija prikazuju kao autentične dokaze istine. Ovaj proces se može analizirati kroz problematiku proizvodnje pristanka, koncepta koji je detaljno analizirao Noam Chomsky, američki lingvist i filozof. Chomsky se u knjizi *Mediji, propaganda i sistem* referira na koncept zbunjenog stada Waltera Lippmanna i povezuje ga s prividom demokratije. „Zato nam treba nešto što bi ukrotilo zbunjeno stado, a to je nova revolucija u umjetnosti demokracije: proizvodnja pristanka“ (Chomsky, 2003: 92). Ideja „zbunjenog stada“ biva relevantna u kontekstu savremenog društva. „Očuvati stado na okupu“ perpetuirano je kontinuiranom trivijalizacijom i spektakularizacijom politike. Građanin, posmatrač vremena, vječno je zarobljen između stvarnog i simulacijskog svijeta. Liberalizacija medijskog prostora koja bi trebala omogućiti pluralizam i veću zastupljenost marginaliziranih grupa često *naposljetku postane* instrument političkih aktera. Politički akteri koriste *momentum* kršenja novinarskih postulata i dereguliranih postupaka kako bi liberaliziran medijski prostor pretvorili u anarhistički.

Korijene ovog fenomena prepoznajemo u kompleksnim političkim odnosima između država. Vanjska politika Sjedinjenih Američkih Država, koja se često opravdava zaštitom nacionalnih interesa, koristi propagandne sadržaje za oblikovanje javnog mnijenja. Estetski dojmljivi su plakati s emotivnom porukom,

poput poznate propagande „*I WANT YOU FOR U.S. ARMY*“, gdje ujak Sam upire prstom u potencijalne američke vojnike. Analizom tog plakata dolazimo do zaključka da prst uperen k američkom narodu simbolično poziva na odgovornost i budi osjećaje patriotizma. Plakat nastoji izazvati emociju u svakom recipijentu te nagovijestiti mu da je „dovoljno dobar“ da postane dio američke vojne sile.

Analizom genocida u Ruandi 1994. godine postaje jasnija uloga medija u konstruiranju političkog spektakla i oblikovanju javne percepcije. Ruandski genocid, koji je trajao od aprila do jula 1994. godine, rezultirao je masovnim ubistvima više od milion pripadnika etničke grupe Tutsi. Priprema za genocid, provedena širenjem mržilačke retorike, ostvarena je kroz propagandne kampanje poput novina *Kangura* i radiostanice *RTLM*. Radiostanica *RTLM*, često nazivana „radijom mržnje“, svakodnevno je dehumanizirala žrtve i ohrabrivala realizatore genocida. „Počevši od 6. aprila, *RTLM* prijenosi počeli su koristiti riječ ‘rad’, pritom misleći na ubijanje. Ova terminologija imala je odjeka u kulturi jer se odnosila na temu zajedničkog rada. Na primjer, riječ ‘interahamwe’ označavala je grupu za zajednički rad, zapravo predstavljajući zajedničko ubijanje. (...) U sedmicama koje su uslijedile nakon 6. aprila, *RTLM* je uporno emitovao naređenja za istrebljenje Tutsija, pritom ih nazivajući ‘inkotanyi’ (uobičajan naziv za RPF) ili ‘inyezi’, pogrđnim izrazom koji u prevodu znači ‘žohari’“ (Kellow, Steeves, 1998: 120). Primjećujemo da je ovdje prisutan jezički zločin, odnosno manipulira se riječima u svrhu umanjivanja izvršenog nasilja.

Koristeći eufemizme, zločinci nastoje opravdati svoja nedjela pritom dehumanizirajući žrtve genocida. Ovaj fenomen se može povezati s konceptom koji je definirala Fahira Fejzić-Čengić u knjizi *Medijska kultura*, a koji označava proces „medijske anestezije“ (Fejzić-Čengić, 2021: 107), u kojem su projugoslavenski mediji relativizirali i umanjili značaj zločina počinjenih tokom rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995. godine. Ovi primjeri jasno oslikavaju mehanizam estetizacije politike. Estetizacija, u ovom kontekstu, služi kao moćan alat kojim se politički događaji i ciljevi predstavljaju u uljepšanom, vještački kreiranom prikazu stvarnosti. Medijska anestezija koju je kreirala radiostanica *RTLM* oblikovala je patriotsku retoriku, na sličan način kao i ujak Sam.

Ilustrativni prikaz političkog spektakla na primjeru Brexita

Nakon raspisivanja referenduma 23. juna 2016. godine, milioni građana Velike Britanije odlučili su glasati u svojim izbornim jedinicama. Pred njima se tada nalazilo pitanje koje će odrediti tok njihove budućnosti. Britanci su pozvani da odluče da li će Velika Britanija ostati članica Evropske unije ili će napustiti Evropsku uniju. Ovo pitanje je izazvalo snažne emocije širom države, što je rezultiralo najvećim odzivom birača još od parlamentarnih izbora 1992. godine. Zatvaranjem glasačkih mjesta, Britanci su s 51,89% glasova odlučili da njihova država napusti Evropsku uniju.

U okviru rada analizirat će se uloga medija u društveno-političkom procesu izlaska Velike Britanije iz Evropske unije. Prethodno je u tekstu obrazloženo da mediji imaju tendenciju da amplificiraju događaje te da djeluju kao poluga u procesu spektakularizacije stvarnosti. Hipoteza koju želimo dokazati temelji se na pretpostavci da su politički akteri planski iskorištavali značajan utjecaj medija na oblikovanje percepcije publike. Naime, ulažu znatne napore kako bi, putem medija, javnosti prikazali određene političke interese kao društvene. U tom kontekstu vrijedi podsjetiti na tvrdnju Deborda (2012), koji je spektakl opisao kao predstavu putem koje određene interesne grupe ostvaruju svoje ciljeve, nudeći javnosti iluziju stvarnosti.

U dobu medijski posredovane stvarnosti, politički spektakl se konstruira upotrebom raznih manipulativnih alata i tehnika. Analizom slučaja Brexita uočava se značajna uloga kampanje *Vote Leave*, koju su vodili politički stratezi Dominic Cummings i Matthew Elliot. Osim Cummingsa i Elliota, u kampanji su učestvovali Konzervativna i Laburistička stranka. Također, ključna figura bila je Stranka za nezavisnost Velike Britanije i Boris Johnson. Kampanja *Vote Leave* predstavlja primjer politike postistine. Prema autoricama Marshall i Drieschovoj (2018), politika postistine je postala moguća zbog dva uslova. Prvi uslov se odnosi na tehnološke inovacije koje su preoblikovale način na koji se šire informacije, čime je narušena uloga tradicionalnih medija kao čuvara istinitosti. Drugi uslov uspjeha politike postistine je rastuće nepovjerenje prema političkim elitama i tradicionalnim medijima. Stoga se recipijenti sve češće oslanjaju na alternativne izvore informacija i odluke donose na temelju ličnih vrijednosti. Značaj ovog fenomena potvrđuje činjenica da je Oxford, upravo 2016. godine, proglasio „post-

truth“ (postistina) za riječ godine. Oni su ovaj pojam definirali kao situaciju u kojoj objektivne činjenice imaju manji utjecaj na javno mnijenje od emotivnih apela i ličnih uvjerenja. S tim u vezi, upotrebom taktike uokviravanja, *framinga*, oblikovani su stavovi i emocije velikog broja Britanaca.

Eklatantan primjer takvog pristupa je bilbord *Breaking Point*, putem kojeg je Stranka za nezavisnost Velike Britanije pozvala građane da glasaju za izlazak iz Evropske unije, tvrdeći da članstvo u Uniji onemogućava adekvatnu kontrolu nad nacionalnim granicama. Bilbord *Breaking Point*, odnosno „Tačka pucanja“, Stranke za nezavisnost Velike Britanije, predvođene tadašnjim liderom Nigelom Farageom, predstavljao je trajektoriju njihove kampanje. Oni su ovime, vizualno i jezički potpomognuto, prikazali imigraciju isključivo kao negativnu posljedicu članstva Velike Britanije u Evropskoj uniji. Prikazujući na bilbordu dugu kolonu imigranata, Farage je imao za cilj dramatizaciju situacije i izazivanje snažnih emocija kod građana. Dakle, nisu ponuđena konstruktivna rješenja za krizu, već se senzacionalizirala situacija, što je u konačnici dovelo do spektakularnog prikaza stvarnosti.

Poruka *Breaking Point* s vizualnim prikazom doprinijela je polarizaciji društva i buđenju ksenofobičnih osjećaja među Britancima. U suštini, imigraciona kriza je kampanji *Vote Leave* poslužila kao moćan instrument za prikupljanje glasova protiv ostanka Velike Britanije u Evropskoj uniji. Oslikavanje imigranata kao opasnih ili štetnih za britansko društvo korišteno je za izazivanje straha i neugodnosti kod građana. U tom kontekstu prepoznavamo konstataciju Edelmana (1988), koji u analizi konstrukcije političkog spektakla implicira da je strah ključni element. Osim Edelmana, vezu između straha i spektakla pojašnjava i autor Vladislav Šćepanović u knjizi *Medijski spektakl i destrukcija*. Naime, on temelji svoje tvrdnje na promišljanjima Thomasa Hobbesa o strahu te zaključuje sljedeće: „Iako nam izgleda da spektakl funkcioniše kroz želju i zadovoljstvo (želju za robama i zadovoljstvo u njihovom konzumiranju), on također funkcioniše kroz komunikaciju straha, ili, tačnije rečeno spektakl stvara oblike želje i zadovoljstva koji su intimno ‘venčani’ sa strahom“ (Šćepanović, 2010: 30). Uistinu, Britanci su se nalazili u kontinuiranom stanju nesigurnosti. Masovni mediji su igrali duplu igru, ambivalentno se ponašajući u diseminaciji negativnog narativa o imigrantima, dok su se istovremeno predstavljali kao siguran i povjerljiv izvor informacija. Andrew Reid, analizirajući bilbord *Breaking Point*, zaključuje da njegov vizualni

prikaz i semantička poruka graniče s govorom mržnje. „Takav govor mržnje može, kada ga praktikuju političke elite, imati štetne učinke na demokratski forum, i kao takav bi mogao biti podložen mjerama koje predstavljaju djelomičnu cenzuru kada ga predstavljaju političke stranke“ (Reid, 2019: 630).

Kampanja *Vote Leave* u koheziji s masovnim medijima, koji su danonoćno podržavali njihove rasističke narative, imala je značajnu ulogu u oblikovanju javnog mnijenja. *Breaking Point* predstavlja presumpciju da prisustvo imigranata britansko društvo dovodi do pucanja. Međutim, stvarna „tačka pucanja“ se manifestirala kroz porast zločina iz mržnje nakon Brexita. Ranije u tekstu problematiziramo doba slike te pružamo načine na koje ona vrši utjecaj na društvo. Zanimljivo je primijetiti da nam primjer bilborda *Breaking Point* objašnjava na koji način se, u ovom slučaju deskriptivna, slika instrumentalizira u političke svrhe. Naime, fotografija duge kolone imigranata načinjena je godinu dana ranije, u blizini hrvatsko-slovenske granice. Shodno tome ne predstavlja autentični prikaz poruke koju prati.

Ovim putem je konkretiziran fenomen doba slike u kojem poruka popraćena vizualnim materijalom djeluje snažnije na kognitivno-emotivni tok recipijenta od isključivo tekstualne poruke. Osim analiziranog primjera bilborda *Breaking Point*, krucijalno je analizirati dezinformaciju koja se širila tokom kampanje za Brexit. Radi se o netačnoj informaciji koja se dijelila s ciljem manipuliranja javnosti.

Tvrdnja koju je promovirao tzv. *Vote Leave* crveni autobus predstavljala je upravo takvu dezinformaciju, koju su širili politički akteri Boris Johnson i Nigel Farage. Naime, ulicama Velike Britanije kružio je autobus na kojem je pisalo da Velika Britanija sedmično šalje 350 miliona britanskih funti Evropskoj uniji, umjesto da taj novac preusmjeri na finansiranje Nacionalne zdravstvene službe (NHS).

Nakon fact-checkinga, utvrđeno je da je navedena suma netačna. Dan nakon održanog referenduma, koji je završio u korist Brexita, Nigel Farage je u britanskim medijima priznao da je tvrdnja netačna.

Ilustracija 1. Bilbord kampanje Vote Leave s porukom *Breaking Point*¹

Sličan način manipuliranja u političku korist uočili smo u predizbornoj kampanji stranke u Republici Njemačkoj. Naime, 2014. godine stranka pod nazivom Alternativa za Njemačku (*Alternative für Deutschland*) pokreće kampanju u kojoj se pojavljuje poruka „Burke? Mi preferiramo bikinije.“ („Burkas? Wir steh’n auf Bikinis.“). Ovom porukom, dakako, jasno se iskazuje stav AfD stranke prema muslimanskoj zajednici, implicirajući da muslimanke i muslimani nisu poželjni u državi kakvu zamišljaju pobornici AfD-a. Međutim, kampanja koja je osmišljena za kandidata AfD-a Marcela Goldhammera 2021. godine zauzima drugačiji stav. Naime, u ovom kontekstu primjećujemo proizvodnju pristanka te samim time iskorištavanje glasačkog tijela.

Goldhammerov lik se pojavljuje uz poruku „Ataturk bi glasao za AfD“ koja je prikazana na njemačkom (*Atatürk würde die AfD wählen*) i turskom jeziku (*Atatürk de AfD 'ye oy verirdi*). Mustafa Kemal Atatürk bio je utemeljitelj i prvi predsjednik Republike Turske. AfD-ov kandidat je htio ovim postupkom pridobiti biračko tijelo pozivajući se na osobu koja ima važan historijski značaj za Turke. Dakle, uvidamo da je 2014. godine AfD direktno slao poruke netrpeljivosti prema muslimanskoj zajednici. No, kampanja iz 2021. godine pokazuje primjer političkog iskorištavanja.

¹ Izvor: <https://www.thesun.co.uk/living/3201491/famous-image-used-on-ukips-breaking-point-migrant-poster-showing-terrible-plight-of-refugees-fleeing-war-torn-countries-helps-jeff-mitchell-win-photographer-of-the-year-2016/>

Uloga medija u porastu zločina iz mržnje u postreferendumskom periodu Velike Britanije

Edelman nam pruža uvid u osjećaj političke bespomoćnosti koji se javlja nakon održanih izbora jer građani potom shvataju da je njihova moć ograničena. U izbornoj godini, politički akteri se kontinuirano obraćaju glasačima, a ne građanima, time šaljući lažnu poruku o važnosti njihove uloge. Njihov cilj je proizvodnja osjećaja superiornosti među onima koji posjeduju pravo glasa, u odnosu na one koji nisu u mogućnosti glasati. „Svako ko odrasta u našem društvu mora postati svjestan, na određenoj razini svjesnosti, da je individualni glas više oblik samoizražavanja i legitimacije negoli utjecaja te da je veza između izbora i alokacije vrijednosti slabašna“ (Edelman, 1988: 97). Edelman ovime ukazuje na činjenicu da glasanje ne dovodi do strukturnih promjena za dobrobit društva. Međutim, u kontekstu referenduma Brexit primjećujemo da je proizvedena promjena unutar samog građanina. Studija slučaja „Love Thy Neighbour? Brexit and Hate Crime“ autora Carr, Clifton-Sprigg, James i Vujić govori o društvenim posljedicama Brexita. Poseban fokus ove studije je porast zločina iz mržnje u postreferendumskom periodu u Velikoj Britaniji. Autori naglašavaju ključnu ulogu masovnih medija u perpetuiranju i prihvatanju stereotipnih stavova. Studijom slučaja su uočili povezanost između medijskog izvještavanja o Brexitu i porasta zločina iz mržnje. Međutim, daljnjom analizom zaključuje se da, bez obzira na uočenu povezanost, ne postoji uzročno-posljedična veza. Dakako, u postreferendumskom periodu je zabilježen porast zločina iz mržnje, što je konkretizirano u studiji na sljedeći način: „Otkrili smo da je zabilježen porast zločina iz mržnje od 15 do 25% kao rezultat referenduma o Brexitu. Ovaj efekt je bio koncentriran u prvom tromjesečju nakon referenduma (od jula do septembra 2016. godine). (...) Nakon toga, ne bilježimo veći porast zločina iz mržnje u odnosu na druge vrste kriminala. Ovo sugerira da se društvene norme mogu brzo promijeniti, ali da te promjene možda nisu dugotrajne“ (Carr et al., 2020: 2).

Da li bi postreferendumski period bio drugačiji danas nego 2016. godine? Komparacija medijskog utjecaja

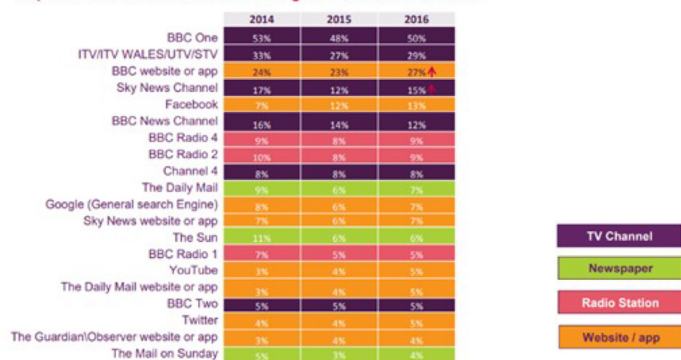
U okviru empirijskog prikaza Brexita kao političkog spektakla, postavlja se pitanje da li bi mediji u savremenom kontekstu imali veći utjecaj nego što su imali

tokom 2016. godine. Uvidom u izvještaje koje objavljuje Ured za komunikacije Velike Britanije (Ofcom), kao regulatorno tijelo za sektor komunikacija, dostupni su tabelarni prikazi dvadeset najvažnijih izvora informacija među odraslom populacijom. U samom istraživanju za bazu su određene osobe starije od 16 godina. Izvještaji iz 2017. i 2024. godine analiziraju izvore kao što su televizijski kanali (npr. BBC One, ITV, Sky News Channel), radiostanice (npr. BBC Radio 2, BBC Sounds), printani mediji (npr. *The Daily Mail*, *The Sun*, *The Guardian*) te digitalne platforme, uključujući društvene mreže, mobilne aplikacije i internetske stranice (npr. Facebook, YouTube, BBC internetska stranica ili aplikacija, TikTok, WhatsApp). Tabelarni prikaz dvadeset najvažnijih izvora informacija među odraslom populacijom, koji je Ofcom predstavio u izvještaju objavljenom 29. juna 2017. godine, odnosi se na period od 2014. do 2016. godine. Ovaj vremenski raspon posebno je značajan u kontekstu promišljanja o ulozi medija tokom referenduma o Brexitu. Analizom prikazanih podataka jasno uočavamo da su tradicionalni mediji (televizija, štampa, radio) zauzeli dominantnu ulogu. U to vrijeme digitalne platforme još nisu bile u potpunosti uspostavljene. Njihov doseg je bio ograničen u odnosu na tradicionalne medije. Međutim, uvidom u podatke iz istog perioda možemo primijetiti kontinuirani rast korištenja digitalnih platformi kao što su Facebook, BBC internetska stranica i aplikacija, Twitter te Google pretraživač. Podaci iz izvještaja za 2024. godinu ukazuju na pad korištenja BBC internetske stranice ili aplikacije kao izvora informacija u odnosu na 2016. godinu. Ovaj trend moguće je povezati s porastom utjecaja društvenih mreža poput Instagrama i TikToka. *The Reuters Digital News Report* (2025) ide u prilog toj tvrdnji. Naime, autori izvještaja su otkrili da porast društvenih mreža i *personality-led* vijesti nije jedinstven samo za Sjedinjene Američke Države. Udio ljudi koji koriste društvene mreže kao glavni izvor vijesti u zemljama poput Danske i Japana ostao je nepromijenjen. Međutim, primjetan je rast u politički polarizovanim zemljama poput Velike Britanije i Francuske. Ofcomov izvještaj iz 2024. godine ukazuje na činjenicu da je korištenje BBC internetske stranice ili aplikacije kao izvora informacija u opadanju u odnosu na 2016. godinu, što se može dovesti u vezu sa samim počecima uspostavljanja društvenih mreža poput Instagrama i TikToka. Doseg televizijskih kanala kao izvora informacija, poput BBC One, također bilježi pad s 50% u 2016. godini na 43% u 2024. godini. Uz porast dosega digitalnih platformi, nije zabilježen pad kod svih tradicionalnih medija.

Štaviše, doseg radiostanice BBC Radio 2 porastao je s 9% u 2016. godini na 10% u 2024. godini. Najveća diferencijacija između izvještaja o izvoru informacija u Velikoj Britaniji iz 2017. i 2016. godine, uz spomenutu BBC internetsku stranicu ili aplikaciju koju karakteriše opadajući trend, predstavlja YouTube. Naime, YouTube je 2016. godine imao doseg od 6%, dok je 2024. godine taj broj porastao na 19%. Naposljetku, uvidom u tabelarne prikaze iz izvještaja iz 2017. i 2024. godine, može se pružiti odgovor na pitanje da li bi mediji u savremenom kontekstu imali veći utjecaj nego što su imali tokom 2016. godine. Naime, primjećuje se da su tradicionalni mediji, posebno televizijski kanali, imali značajnu moć u oblikovanju javnog mnijenja. BBC One, britanski televizijski kanal, vrši diseminaciju poruka koje bivaju pažljivo odabrane i oblikovane u skladu s uređivačkom politikom. Novinari i urednici su u obavezi da se pridržavaju temeljnih novinarskih postulata. Također, ovo podrazumijeva i poštovanje osnovnih ljudskih prava i temeljnih sloboda u medijskim izvještajima. Kao što je već uočeno, tabelarni prikaz iz 2024. godine pokazuje rastući trend korištenja digitalnih platformi. Za razliku od tradicionalnih medija, koncept informisanja na tim platformama često nije zasnovan na standardima osnovnih novinarskih postulata. One funkcioniraju na principima građanskog novinarstva, *citizen journalism*, koje karakteriše liberalni pristup informacijama. Ovakav model često doprinosi širenju dezinformacija koje nerijetko poprimaju huškački karakter.

Figure 6.1

Top 20 news sources: reach among all adults, 2014-2016

Q5a-f) Thinking specifically about «Source» which of the following do you use for news nowadays?

Base: All adults 16+ 2016 (2894) 2015 (2921), 2014 (2731). Note: arrows indicate differences of statistical significance between 2015 and 2016.

Ilustracija 2. Tabelarni prikaz dvadeset najvažnijih izvora informacija među odraslom populacijom u Velikoj Britaniji u periodu od 2014. do 2016. godine²

2 Izvor: Ofcom, 2017

Figure 4: Top 20 news sources: 2019-2024⁵

	2019	2020	2022	2023	2024
BBC One	58%	56%	53%	49%	43% ▼
ITV/ITV WALES/UTV/STV	40%	41%	35%	34%	30% ▼
Facebook	35%	34%	32%	30%	30%
BBC iPlayer	-	-	-	24%	23%
YouTube	6%	6%	8%	7%	19% ▲
Sky News Channel	23%	25%	23%	21%	19%
BBC News Channel	23%	21%	24%	23%	18% ▼
BBC news online (website/app)	25%	23%	23%	22%	18% ▼
Instagram	13%	14%	16%	16%	18%
X (formerly known as Twitter)	16%	17%	17%	17%	15%
WhatsApp	14%	13%	14%	13%	14%
Channel 4	17%	18%	17%	16%	14%
Google (search engine)	19%	15%	12%	13%	14%
Daily Mail/Mail on Sunday	18%	17%	15%	14%	13%
Channel 4 / Channel 4+ (All 4/All 4+)	-	-	-	8%	12% ▲
ITVX/ITVX Premium	-	-	-	11%	12%
TikTok	-	1%	7%	10%	11%
The Guardian/Observer	11%	10%	10%	10%	10%
BBC Radio 2	12%	12%	11%	11%	10%
BBC Sounds	-	-	-	-	9%

▲ ▼ Significantly higher/lower than 2023

Ofcom news consumption survey 2024. Question: D2a-D8a. Thinking specifically about <platform>, which of the following do you use for news nowadays? D8a Question wording updated for news brands online. Base: All adults 16+ - 2024=5466, 2023=4556, 2022 W2=2792, 2020=4576, 2019=4691.

Ilustracija 3. Tabelarni prikaz dvadeset najvažnijih izvora informacija među odraslom populacijom u Velikoj Britaniji u periodu od 2019. do 2024. godine³

Primjer koji oslikava kako društvenemreže mogu imati važnu ulogu u konstruisanju nasilnih događaja je napad na Zgradu Kapitol 6. januara 2021. godine. Događaj koji je doveo do protesta je tweet Donalda Trumpa koji je objavio 19. decembra 2020. godine na tadašnjoj platformi Twitter (sada X), gdje je izravno pozvao svoje pratitelje na „veliki protest“. U tom *tweetu* on poziva na nasilje govoreći: „Budite tamo, budite divlji!“. S obzirom na razmjere nasilja, jasno je da su Trumpove pristalice ozbiljno shvatile njegove smjernice. Primjer napada na Zgradu Kapitola prikazuje nam mogućnosti kakve mogu imati digitalne platforme u društvenom kontekstu. Ovim primjerom nastojali smo odgovoriti na pitanje da li bi utjecaj medija u današnjem vremenu bio veći nego što je bio tokom Brexita. Uvidjeli smo da su digitalne platforme umnogome doprinijele organizaciji i realizaciji napada na Kapitol. Međutim, posmatrajući fenomen Brexita, spoznali smo da su ključnu ulogu u oblikovanju javnog mnijenja imali tradicionalni mediji. Tvrdnja da je porast zločina iz mržnje bio direktno proporcionalan kampanji *Vote Leave*, koja je širila antiimigracione narative, nije čvrsto utemeljena. No, ukoliko bismo stavili poruke kampanje *Vote Leave* u savremeni kontekst koji karakteriše uspon

3 Izvor: Ofcom, 2024

digitalnih platformi, rezultat bi bio sličan napadom na Kapitol. Analizom primjera Brexit i napada na Zgradu Kapitol jasno uviđamo da mediji imaju ključnu ulogu u oblikovanju javnog mnijenja. U slučaju Brexita tradicionalni mediji su preuzeli primat, međutim, kada govorimo o napadu na Kapitol, dominantniju ulogu preuzele su društvene mreže. S tim u vezi, možemo zaključiti da se oblikovanje javnog mnijenja danas vrši putem različitih medijskih kanala. Postreferendumski period bi bio danas drugačiji zbog sve većeg utjecaja digitalnih platformi. U konačnici razumijevamo da je izuzetno važno razvijati kritičku svijest i poticati na odgovorno filtriranje informacija.

ZAKLJUČAK

Detaljnou analizom literature dolazimo do zaključka da je referendum o Brexitu uvelike promijenio način funkcioniranja medija u političkom kontekstu. Odnosi između medija i politike postojali su i prije Brexita. Međutim, ovaj referendum je predstavio novu praksu vođenja predizbornih kampanja.

Svoj pristup temeljili su na spektakularizaciji političkih izbora pomoću pažljivog izbora emotivnih slika. Primjer Brexita još jednom dokazuje da medije ne možemo posmatrati isključivo kao posrednike, već kao aktivne sudionike u kreiranju naše stvarnosti. Iz toga proizlazi činjenica da dijeljene informacije zahtijevaju pažljivu provjeru i analizu. Savremeno doba karakteriše brzina, što je u skladu s načinom funkcioniranja slika u medijskoj sferi. Referendum o Brexitu ilustrira kako se ishod političkog procesa može oblikovati kada se iskoriste specifičnosti medijsko-političkog prostora.

Desetljeće nakon Brexita uviđamo porast određenih komunikoloških trendova koji su zasnovani na spektakularizaciji stvarnosti. Uz pomoć novih tehnoloških inovacija, poput umjetne inteligencije i alata za kreiranje *deepfake* sadržaja, efekt koji bi danas proizveo Brexit bio bi umnogome snažniji nego što je bio 2016. godine. Naime, primjerom Brexita pokazalo se da je moć političkih procesa uvelike omogućena medijima. Danas je čovjekov život u potpunosti digitaliziran, brz i emocionalno preopterećen. Stoga je važno razumjeti moć koju imaju mediji te shodno tom saznanju funkcionirati u društvu. Zbog činjenice da mediji oblikuju životne odluke i navike, nužno je sačuvati kritičku oštricu kao temelj za postizanje *slobode*.

LITERATURA

- Armitage, J. (2022) *New Media, The Information Bomb, and The Overexposed City: Paul Virilio contra Bernard Stiegler on Technology, Space, and Time. Media Theory* 6, 1-20. <https://doi.org/10.70064/mt.v6i1.674> [8. 11. 2025]
- Baudrillard, J. (1991) *Simulakrumi i simulacija*. Prevela s francuskog Frida Filipović. Novi Sad: IP Svetovi.
- Baudrillard, J. (1998) *The Consumer Society*. Preveo s francuskog George Ritzer. London: SAGE Publications.
- Carr, J.; Clifton-Sprigg, J.; James, J. i Vujić, S. (2020) *Love Thy Neighbour?: Brexit and Hate Crime. IZA – Institute of Labor Economics*. <https://www.jstor.org/stable/resrep61337> [22. 7. 2025]
- Chomsky, N. (2003) *Mediji, propaganda i sistem*. Zagreb: Društvo za promicanje književnosti na novim medijima. <https://elektronickeknjige.com/biblioteke/online/mediji-propaganda-i-sistem/> [15. 7. 2025]
- Debord, G. (2012) *Društvo spektakla*. Preveo s engleskog Aleksa Golijanin. Anarhistička biblioteka. <https://vulovic.rs/bvstudy/mmk/pdf/guy-debord-drustvo-spektakla.pdf> [27. 6. 2025]
- Edelman, M. (1988) *Constructing the Political Spectacle*. Chicago: The University of Chicago.
- Esser, F. (2008) Stimulus-Response Model. *The International Encyclopedia of Communication* 10, 4836-4840. <https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/8071/> [26. 6 2025]
- Fejzić-Čengić, F. (2021) *Medijski zapis o zemlji (Medijska kultura u Bosni i Hercegovini u tradiciji i modernom vremenu i prostoru)*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Fejzić-Čengić, F. i Sofradžija, H. (2022) *Uvod u studije medija: Priručnik za predmete Filozofija medija i Sociologija medija*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Foucault, F. (1997) *Nadzirati i kažnjavati: Nastanak zatvora*. Prevela s francuskog Ana A. Jovanović. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci.

- Haidt, J. (2024) *Pravedni um: Zašto su dobri ljudi podijeljeni politikom i religijom*. Preveo s engleskog Ivan Kraljević. Zagreb: In.Tri.
- Hjarvard, S. (2014) Mediatization and cultural and social change: an institutional perspective. *Mediatization of Communication* 21, De Gruyter, Berlin-Boston, 199-226. <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/9783110272215.199/html?srsId=AfmBOoq8QzRCXQYc9PMZ6G6LzR2s1LA3YBh0icJ4-06SVt3VY4cmUlyk> [21. 7. 2025]
- Hromadžić, H. (2010) Mediji i spektakularizacija društvenog svijeta. Masmedijska produkcija »kulture slavnih«. *Filozofska istraživanja* 30 (4), 671-627. <https://hrcak.srce.hr/68566> [20. 7. 2025]
- Kellow, C. L. i Steeves, H. L. (1998) The role of radio in the Rwandan genocide. *Journal of Communication* 48 (3), 107-128. <https://psycnet.apa.org/record/1998-11435-005> [18. 7. 2025]
- Marshall, H. i Drieschova, A. (2018) Post-Truth Politics in the UK's Brexit Referendum. *New Perspectives* 26 (3), Sage Publications, 89-103. <https://www.jstor.org/stable/26675075> [22. 7. 2025]
- Meyer, T. (2002) *Media Democracy. How the Media Colonize Politics*. Polity Press: Cambridge.
- McLuhan, M. (2008) *Razumijevanje medija*. Preveo s engleskog David Prpa. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Newman, E. J. i Schwarz, N. (2023) Misinformed by images: How images influence perceptions of truth and what can be done about it. *Current Opinion in Psychology* 56 (14). https://www.researchgate.net/publication/376077541_Misinformed_by_images_How_images_influence_perceptions_of_truth_and_what_can_be_done_about_it [20. 7. 2025]
- Newman, N.; Arguedas R. A.; Robertson T. C.; Nielsen K. R. i Fletcher R. (2025) *Reuters Institute Digital News Report 2025*. Reuters Institute for the Study of Journalism. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2025> [23. 7. 2025]
- Ofcom. (2017) *News consumption in the UK: 2016*. <https://www.ofcom.org.uk/siteassets/resources/documents/consultations/uncategorised/98322---pit/>

associated-documents/secondary-documents/news-consumption-uk-2016.pdf?v=322570 [27. 7. 2025]

- Ofcom. (2024) *News consumption in the UK: 2024*. <https://www.ofcom.org.uk/siteassets/resources/documents/research-and-data/tv-radio-and-on-demand-research/tv-research/news/news-consumption-2024/news-consumption-in-the-uk-2024-report.pdf?v=379621> [27. 7. 2025]
- Reid, A. (2019) Buses and Breaking Point: Freedom of Expression and the 'Brexit' Campaign. *Ethic Theory and Moral Practice* 22, 623-637. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10677-019-09999-1#citeas> [22. 6. 2025]
- Sofradžija, H. (2015) *Hiperpolitika i savremeno društvo: proces tehniziranja svijeta*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Šćepanović, V. (2010) *Medijski spektakl i destrukcija*. Beograd: Javno preduzeće Službeni glasnik.
- Street, J. (2003) *Masovni mediji, politika i demokracija*. Prevele s engleskog Marijana Grbeša i Ivona Mendeš. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Virilio, P. (2000) *Informatička bomba*. Preveo s francuskog Nenad Krstić. Novi Sad: Svetovi.

THE BUTTERFLY EFFECT OF BREXIT: THE IMPACT ON MEDIA AND POLITICS A DECADE LATER

Summary: The media shape our everyday habits and political decisions through the spectacle. In this article, special attention is given to pictures as a tool through which spectacle appears in the media. In the modern era, manipulative power of pictures is empowered with the rise of artificial intelligence. From this point of view, artificial intelligence is seen as help in political campaigns. The article examines the consequences caused by the referendum on the United Kingdom's exit from the European Union, known as Brexit. The 2016 referendum represents clear guidelines and mechanisms for the spectacularization of political events. Brexit is primarily understood as a social phenomenon rather than a historical-political event. We focus on how the media and politics interact, especially considering how much social media has grown in influence. At the time of writing, ten years have passed since the referendum.

However, Brexit still remains significant because of the media's relationship with political actors at that time. By laying the foundations for the modern spectacularization of political decisions, the referendum created a momentum that continues to shape how the media and social networks influence people's political decisions today.

Key words: *Brexit, media, spectacularization of politics, political spectacle, social networks, hate crime, public opinion.*

Priljubljen: 28.07.2025.

Prihvaćen: 13.11.2025.

Socijalne studije / Social studies 8 (8) 2025, str. 91-113.

<https://doi.org/10.58527/issn.2637-2908.8.8.91>

UDK 004.8:37

Pregledni rad

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION – REVOLUTION OR RISK?

Magdalena Primorac

Undergraduate student of law, Faculty of Law, University of Mostar, Mostar,
Bosnia and Herzegovina

Summary: Recent surge in the popularity of large language models has shifted discussions toward the role of artificial intelligence (AI) in the future of education. AI is transforming the learning and teaching paradigm, making it crucial to understand both the positive and negative effects of this technology on educational systems. Research on the role of AI education encompasses various topics, including analyses of AI systems applied in education, recommendations for implementing this technology into educational processes, and ethical challenges. However, significantly fewer studies address the legal aspects of AI in education. The legal dimension of AI has gained importance as more countries begin to regulate this technology. Therefore, this paper aims to analyse the current applications of AI through the General Data Protection Regulation and EU AI Act the first comprehensive regulatory framework for this technology, contributing to the understanding of legal aspects of implementing AI systems in education. This paper focuses on AI systems in education classified as unacceptable risk under the EU AI Act, such as emotion and facial recognition systems in educational contexts and high-risk systems, including automated grading, AI-driven exam monitoring, and student selection processes. Additionally, the paper explores use of AI systems not specifically designed for classroom application, potential biases of AI systems, their impact on the right to education, and challenges of personal data protection in personalized learning. Furthermore, this paper provides insights into the potential negative and risky aspects of applying AI in education. Ultimately, we highlight both, positive and negative effects of implementing AI in education and underscore the importance of legal frameworks to prevent *the misuse of this technology*.

Keywords: AI; education; EU AI Act; GDPR; risk; bias

E-mail: magdalena.primorac@pf.sum.ba

Thank you Note

The author would like to express her sincere gratitude to mentor dr.sc. Rialda Spahić for her help and valuable advice when writing the paper. Also, the author expresses her sincere gratitude to the Association for the Advancement of Science and Technology in Bosnia and Herzegovina for the opportunity to participate in the Student Research Project.

INTRODUCTION

We are currently witnessing the integration of artificial intelligence (AI) into all spheres of our society, including education. The impact of this technology on the educational landscape is both revolutionary and risky. AI has presented educational systems with two key challenges:

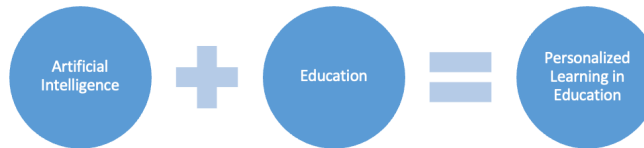
1. Direct research efforts towards AI as an emerging technology, including necessary education to responsibly adopt and use AI.
2. Capitalisation on the potential of AI as an emerging technology and integration of AI in the education processes.

AI is showing a potential to transform the human-technology collaboration in the area of teaching and education (Kamalov, Santandreu, Gurrib, 2023). However, AI is not the only technology that has transformed education. Over the past three decades, technology has left a profound mark on education. As illustrated in Figure 1(a), the educational landscape was particularly transformed by the emergence of the Internet, making online education a new reality. Over recent years, the digital transformations in education can be categorized as the *first educational revolution*, characterized by the Internet and online learning. Integrating AI into education marks the beginning of the *second educational revolution*. AI brings numerous opportunities to the educational system, with personalized learning being the most significant. For years, knowledge has been transferred from teachers to students uniformly without substantial changes. As a result, education has remained the same for all students, regardless of their abilities and interests, with the knowledge transfer process becoming so standardized that it is nearly robotic. Through personalized learning, this technology offers the opportunity to bridge the gap between the educational system and students, bringing

knowledge closer to the individual. Figure 1(b) illustrates the assumption that AI and personalized learning will play a similar transformative role in the second educational revolution as the Internet and online learning did in the first.

(a) *Online learning in education*

(b) *Personalized learning in education*

Figure 1. Key characteristics of the two industrial revolutions

The integration of AI into education can be viewed through two phases. *First phase* was initiated by students through the active use of commercial AI-powered applications for performing everyday tasks, such as mathematics homework, language translation or essay writing. Characteristics of this phase are the lack of control and teachers' unawareness of the application of AI, which can potentially disrupt the learning process. First phase is also characterized by the application of AI tools that were not developed to be applied in education (for example, Google Translate, ChatGPT, and Photomath). The *second phase* of AI application involves the targeted development of technology for its use in education. This phase includes experts from various fields with a shared goal: to advance education. Its characteristics are control, awareness, and transformation of education. The second phase results in the development of various tools for implementation in education, ranging from automated grading systems to intelligent tutoring systems, with a particular emphasis on personalized learning. However, while the second phase of AI application in education brings about an educational revolution, it simultaneously carries certain risks.

This research examines the legal challenges of AI second phase of application in education. The discussion centres around the following key research questions: *How can AI potential bias affect the right to education? How can students' data be protected in digitalization and personalized learning? How risky is AI in education?* The following legal acts answer these questions: the EU AI Act which recently came into force, and the General Data Protection Regulation (hereinafter: GDPR). This paper is divided into three sections. First section analyses the EU AI Act as the first foundational legal regulation of this technology, and the application of AI in education is categorized according to the risk levels defined by the EU AI Act. The second section examines the weaknesses of AI, with a particular focus on bias and its impact on the right to education as a fundamental human right. Section three analyses the applicability of the GDPR provisions as a legal response to the application of AI in education.

Methodology

This work is based on a qualitative analysis of relevant professional and scientific literature in the field of AI and education. The methodological approach is focused on the descriptive and comparative analysis of existing research, professional articles, reports of international organizations and works that research the advantages, challenges and risks of implementing AI technologies in the educational process.

The method of content analysis was applied, which identified key concepts, patterns and thematic units related to the impact of AI on the education system, the role of teachers, personalized learning and ethical and social implications. Sources were selected according to the criteria of scientific relevance, topicality and credibility, with an emphasis on publications published in the last six years.

The goal of the methodological approach was to synthesize existing knowledge and attitudes in order to better understand the potential and risks of artificial intelligence in education, and to derive guidelines for further research and application of AI technologies in education.

EU AI Act

EU AI Act aims to establish the first comprehensive regulatory framework for AI that will extend beyond the borders of the European Union (hereinafter: EU) (Engler, 2022). Thelisson notes that similar to the GDPR, the EU AI Act will have an effect outside the EU's territory. In other words, the EU AI Act "has the potential to become the global gold standard for regulating AI" (Thelisson, 2024). The global impact of EU legal acts is known as the *Brussels Effect* stemming from the influence of the GDPR on global data protection regulations. EU AI Act forms the foundation for ensuring security and the protection of fundamental human rights in the era of AI (Almada, Petti, 2023). The EU AI Act also seeks to define the characteristics that constitute trustworthy AI. By outlining the characteristics of trustworthy AI, the aim is to highlight potential risks and identify ways to mitigate or eliminate them. In other words, trustworthy AI can be seen as a necessary condition for successfully implementing this technology. By emphasizing reliability, the EU AI Act encourages public trust in AI. It represents a strategic step toward unlocking this technology's economic and societal potential (Laux, Wachter, Mittelstadt, 2023). Table 1 shows a complex path to regulating AI as a rapidly advancing technology whose impacts were almost unexpected. In 2020, the European Council discussed AI, and a year later, in 2021, the European Commission proposed the EU AI Act, as shown in Table 1. The proposal was followed by a new step in the legal regulation of AI, with the European Council agreeing on its position on the EU AI Act in 2022. Furthermore, Table 1 shows the continuation of the discussion on AI, which resulted in an agreement between the European Council and the European Parliament. Finally, in 2024, the EU AI Act entered into force.

Table 1. Steps in the development of the EU AI Act

Key events in the development of the EU AI Act	Timeline
European Council discusses AI	2020
The European Commission has proposed an EU AI Act	2021
Council agrees position on EU AI Act	2022
EU Council and European Parliament reach agreement on EU AI Act	2023
Entry into force	2024

With the entry into force of the EU AI Act, Member States are required to meet certain obligations, including the establishment of bodies responsible for protecting fundamental rights and notifying the Commission and other Member States accordingly. Furthermore, starting in February 2025, bans have been applied to AI systems that pose an unacceptable risk, while the Commission is to prepare a Code of Practice by May of the same year. Provisions relating to general-purpose systems are to be enforced from August 2025, and from August 2026, the provisions for high-risk systems are to come into effect. The full application of the EU AI Act is to be achieved by August 2027. In 2029, the Commission will be able to adopt delegated acts, and by 2031, it will assess the implementation of the EU AI Act (European Parliament, 2024). Finally, it is important to note that the EU continues its efforts to regulate AI. The Vice President of the European Commission signed the Framework Convention on AI (hereinafter: the Convention), highlighting that the Convention is fully aligned with the EU AI Act. The Convention is the first legally binding international agreement on AI. It also represents global cooperation in building an approach that ensures AI systems are compatible with human rights, democracy, and the rule of law while ensuring that regulation does not hinder innovation. In the negotiations around the Convention, the EU, Council of Europe member states, Canada, the USA, Mexico, Japan, and Australia participated. The ultimate goal of the Convention is to create unified global rules and fill legal gaps that could arise due to rapid technological advancement (Vrbanus, 2024).

Risk categories according to EU AI Act

The EU AI Act represents a risk-based regulatory framework, which means that the strictness of the rules will depend on the risk that AI carries for society (Golpayegani et. al., 2023). The regulatory framework defines four risk categories: unacceptable, high, limited, and minimal risk, as shown in Illustration 2 (EU AI Act, 2024).

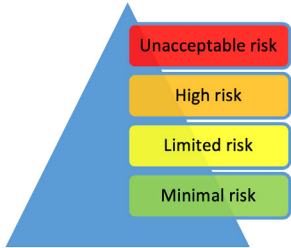

Figure 2. Risk categories according to EU AI ACT

Chapter II, Article 5 of the EU AI Act outlines prohibited AI systems that pose an unacceptable risk, such as biometric categorization systems, social scoring, risk assessment of an individual committing a criminal offense, emotion recognition in the workplace or educational institutions, and real-time remote biometric identification. Exceptions to this rule include the search for missing persons, kidnapping victims, or individuals who have been trafficked or sexually exploited; prevention of significant and imminent threats to life or a foreseeable terrorist attack; or identifying suspects of serious criminal offenses (EU AI Act, 2024).

The significance of these provisions for the education system is as follows: the ban on AI systems that pose an unacceptable risk excludes the possibility of facial and emotion recognition systems being implemented in educational institutions.

Furthermore, Chapter III of the EU AI Act addresses high-risk systems, such as those used for individual assessments, decision-making, or automated data processing to evaluate a person (EU AI Act, 2024). In education, AI systems designed to determine access to or admission into educational institutions could pose a high risk, primarily due to improper design and usage. Lawmakers have acknowledged this risk, considering it necessary to categorize such systems as high-risk because they *“can determine an individual’s educational and professional course of life, thereby impacting their ability to secure a livelihood.”*

As previously noted, improper design and application could lead to violations of fundamental human rights, such as the right to education and training and the right to be free from discrimination (Kempf, Rauer, 2024)

Limited risk under the EU AI Act applies, for example, to chatbots. It is necessary to comply with the Copyright Directive for their development. Individuals must be informed that they are interacting with a non-human system when used (EU AI Act). Minimal risk under the EU AI Act includes using popular AI tools like ChatGPT. The implementation and development of chatbots for educational purposes do not pose significant risks; therefore, they can be used in educational institutions. Once again, with the EU AI Act, the EU has played a key role in adapting legal frameworks to the digital age and protecting human rights amidst the rapid development of new technologies.

Application of AI in education through risk categories according to EU AI Act

With the continuous influx of new technologies that can be used in education, it is crucial to assess which technologies can improve education and where it is necessary to draw the boundaries of applying specific technologies (Lai, Bower, 2019). An example of a technology used in education that raises the question, “Does it have a place in the classroom?” is facial and emotion recognition technology. China is an example of a country that uses the Class Care System, which classifies each student’s behaviour based on facial expressions. Advocates of using this technology in education state that the advantage is that it allows teachers to recognize when a student needs help. Namely, this system classifies a student into a specific category based on facial expressions (for example, interaction with another student). Each student receives a weekly score that can be accessed via a mobile application. Also, in addition to the students, teachers, parents, and school management have access to the weekly scores and can thus find out how much time the students spend in each category (Yujie, 2019).

However, applying facial and emotion recognition technology may create a sense of pressure for students to behave in a certain way, potentially leading to inaccurate results. The mere presence of a camera in the classroom can result in unnatural behaviour from students and teachers. According to the EU AI Act, using AI systems to detect individuals’ emotional states in the workplace and educational settings is prohibited. In this case, such AI systems cannot be used in educational institutions primarily because they are designed for student education but also constitute the workplace for teachers. Accordingly, facial and emotion recognition technologies cannot be used in educational institutions within EU member states. Systems like the Class Care System cannot be found in EU classrooms as they are prohibited and categorized as unacceptable risks under the EU AI Act.

Furthermore, AI systems applied in education often fall into the high-risk category. For instance, automated grading is considered a high-risk system. AI transforms traditional grading in two ways:

1. Grading can be automated through the application of AI, which contributes to the implementation of adaptive teaching strategies. It is also assumed

that using automated grading with feedback could allow for identifying gaps in conceptual development among a larger number of students within a shorter time frame than previously possible. Schools in France have already begun implementing automated grading. It is particularly used for essay assessments to accelerate grading and reduce subjectivity (De Gree, 2025).

2. Students using AI systems to complete tasks, such as writing essays, create “detectors” of such content. In practice, it is difficult to discern when a text is AI-generated and when it results from human intellectual effort. Therefore, “detectors” facilitate the recognition of generated content. The use of AI in detecting “artificial” content will impact a student’s grade due to their use of technology, thereby changing the grading process.

Along with automated grading, AI systems used for monitoring students during tests, making decisions about student admissions, and determining whether students meet entry requirements also fall into the high-risk category under the EU AI Act. High-risk AI systems are not prohibited, as is the case with unacceptable risks. However, high-risk systems are subject to stricter conditions and obligations.

AI systems categorized as limited risk under the EU AI Act include chatbots and intelligent tutoring systems, with a requirement for transparency, meaning that individuals must be informed of their interaction with AI (unless it is self-evident). For example, Jill Watson is an “artificial” assistant capable of answering student questions and freeing professors from routine tasks. However, the integration of this system into the educational process went unnoticed, as students did not suspect that they were interacting with AI (Taneja, 2024). With the further advancement of AI, it will become increasingly difficult to distinguish the “artificial” from the real, making it crucial to inform individuals when interacting with AI. Finally, using “commercial applications” powered by AI in education would fall under the minimal risk category. “Commercial applications” refer to AI-assisted tools that students carry in their pockets. These include popular apps such as Photomath, ChatGPT, and similar tools that students use to facilitate task completion. Such apps are not necessarily designed for students and education, but they find their way into the classroom. AI-assisted apps are most commonly used secretly by students to speed up or ease task completion, tests, and essay writing. We could say that students independently integrate such tools into their

educational process, which could significantly influence the future of learning. When solving a math problem at their desk, students might use a calculator and, under the desk, Photomath. Such tools create a false impression that the student has mastered the material, as teachers remain unaware of the use of AI tools.

Therefore, teachers must allow AI tools to be present on desks, which would help them remain aware that the student needs assistance, even if the correct result appears on paper. Additionally, teachers can show students that technology is imperfect and has flaws, thereby eliminating the perception that technology is superior to human knowledge. Otherwise, we may find ourselves in a situation where AI will not necessarily become smarter over time, but we will become more dependent. When we encounter generations whose success in solving problem tasks depends on technology, the “blame” will not lie with AI but with us. However, will we be aware of our responsibility in their development?

The application of AI in education has both positive and negative effects on the educational system. The positive effects of this technology include time savings for teachers through automated grading and student selection, bringing knowledge closer to the student through personalized learning, emotion recognition technology allowing teachers to notice when students need help, and time-saving for students using AI to complete tasks. However, these applications also have negative effects: in personalized learning, the challenge of protecting personal data, the potential for AI to influence students’ future through automated grading and selection, the possibility that emotion recognition technology could cause discomfort for students, and excessive reliance on AI assistance may make students’ success dependent on technology.

Finally, teachers need to be made aware that they and their educational institutions will be responsible for the adequate and correct use of AI tools in their work. First, they should be aware of which types of use are permitted and prohibited and that they require additional assessment steps. Educational institutions should also educate students about the risks that the technology poses.

The EU AI Act is only the initial phase of regulating AI. The next phase involves the challenging process of implementing the EU AI Act into the national legislation of the Member States.

“The Achilles’ heel” of AI

The capabilities of AI simultaneously fascinate, evoke fear, and create enormous expectations. However, despite its numerous advantages, this technology has limitations and faces several weaknesses:

1. *Dependence on data:* AI heavily relies on vast amounts of data. While humans can learn from a single example (one-shot learning), AI typically requires large datasets with labelled examples for effective generalization. If AI systems are trained on copyright-protected content, legal rights issues may arise even before implementation. Ongoing court cases regarding copyright infringement during AI training are likely to impact the development of this technology. Should courts determine that AI training constitutes copyright infringement, the technology may lose access to essential “learning material.” Conversely, if no infringement is found, the internet may become a “safe zone” for data collection through practices like data mining (Teng, 2019).

2. *Adaptation to New Situations and Complex Training:* Flexibility and adaptability represent another critical weakness of AI systems. Human intelligence excels in adapting to new situations and environments, leveraging complex reasoning and intuition. In contrast, AI, especially traditional machine learning models, tends to be narrowly specialized and struggles with tasks outside its training domain. Additionally, the process of training AI is inherently complex. The core of AI learning lies in model training, where selected algorithms are “fed” with curated datasets to identify patterns, correlations, and dependencies within the data. During training, the algorithm iteratively adjusts its internal parameters to refine its ability to predict or classify based on observed patterns. This process involves comparing the model’s predictions with known outcomes in the training data and adjusting parameters to minimize errors or improve accuracy. Once trained, the model undergoes evaluation to assess its performance and generalization capabilities. Evaluation includes testing the model on a separate dataset (known as the validation or test set) that is not used during training. This step helps determine how well the model performs on unseen data, offering insights into its robustness and reliability in real-world applications. Iterative refinement may occur based on evaluation results, with algorithm adjustments or preprocessing techniques to enhance performance further (Flasiński, 2016).

3. *The Black Box Problem*: The lack of transparency in AI systems complicates their integration into sensitive domains such as data processing or education. While deep learning and neural networks have revolutionized AI capabilities, understanding how these models make decisions remains elusive. This “black box” problem undermines transparency and interpretability. In science, computing, and engineering, a black box refers to a system that can be observed in terms of its inputs and outputs (or transfer characteristics) without any knowledge of its internal workings. The opacity of these algorithms hinders the establishment of trust in AI systems. Trust in AI systems is further compromised by their inability to explain their reasoning or justify outcomes beyond statistical correlations (Teng, 2019).

4. *Hallucinations*: AI’s notable weakness is hallucinations and potential biases. For instance, popular models such as ChatGPT, when lacking knowledge on a particular topic, may generate fabricated and absurd responses that appear accurate to the user. Such instances exemplify hallucinations, highlighting the inherent limitations of AI’s reliability. On the other hand, potential biases in AI systems represent a significant drawback that demands careful attention. If unaddressed, these biases can undermine the credibility and fairness of AI applications, emphasizing the need for rigorous oversight and mitigation strategies.

Bias in AI and right to education

The vast amounts of data processed and learned from by AI are essential for the efficiency and advancement of this technology. The effectiveness of AI systems fundamentally depends on the availability, quality, and diversity of data. Data is the “fuel” driving AI algorithms, enabling them to learn, adapt, and perform tasks across various domains. The quality of this data, i.e., its cleanliness, accuracy, and representativeness, determines the reliability of AI systems. Despite its transformative potential, AI’s reliance on data introduces several challenges, including bias. The bias inherent in training data can result in discriminatory outcomes, perpetuating social inequalities if not appropriately addressed. Ensuring data diversity helps mitigate these biases and promotes fairness in AI systems (Nivedhaa, 2024). AI bias can undermine fundamental human

rights, including the right to education. The right to education is enshrined in international human rights instruments, such as the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights, and the Convention on the Rights of the Child. This right encompasses access to quality education without discrimination. Algorithmic bias jeopardizes this right by creating unequal educational opportunities and outcomes. Biased models can lead to disproportionate interventions for particular groups (e.g., minorities and women), resulting in stigmatization and reduced educational attainment (Baker & Hawn, 2021). Furthermore, while AI has the potential to transform education by providing personalized learning experiences, automating administrative tasks, and facilitating access to educational resources, AI bias can have significant negative implications for education. For instance, AI-driven educational tools and platforms may not be equally accessible to all students. Students from low-income families or remote areas may lack the necessary technology or internet access to benefit from AI-based education (Shah, 2023). Additionally, AI systems that perpetuate societal biases can reinforce harmful stereotypes. For example, an “artificial” instructor providing different types of feedback to students based on their gender or ethnicity could strengthen existing stereotypes and hinder the educational progress of affected students. Similarly, AI systems that predict student success based on biased historical data may unfairly disadvantage students due to their background (Shah, 2023).

To safeguard the right to education, addressing the root causes of algorithmic bias is essential. According to Baker and Hawn (2021), the solutions include:

1. *Improving the quality and diversity of data:* It is crucial to ensure that training data for AI systems is diverse and representative of all student groups. It can help mitigate biases arising from unrepresentative or distorted datasets.
2. *Algorithmic transparency and accountability:* Implementing transparent algorithms and creating decision-making processes in AI systems that are understandable to stakeholders can help identify and correct biases. Additionally, establishing accountability mechanisms can ensure that biases are promptly detected and addressed.
3. *Incorporating ethical considerations:* Developing ethical guidelines for using AI in education can help align AI applications with principles of fairness and

equity. It includes considering the potential impacts of AI systems on different student groups and taking steps to minimize harm.

4. *Continuous monitoring and evaluation:* Regular monitoring and evaluation of AI systems in education can help detect biases early and ensure the implementation of corrective actions. This ongoing process can contribute to maintaining the fairness and effectiveness of AI applications.

The bias of AI has shown itself in practice. Namely, the AI systems used in the United States have shown a bias towards black and Latin American students. When assessing success, the algorithms incorrectly predicted failure for these students. Model bias can deny admission to students based on race if such models are left to make college admissions decisions. Also, the models are used to advise students when choosing a future college. Biased models may advise black and Hispanic students to choose easier majors or courses (Gándara et. al., 2024). In the United Kingdom, the application of artificial intelligence in education led to a debacle and confirmed the bias of this technology. The model favored students from private schools and affluent areas while leaving high-achieving students from free, state schools disproportionately affected. Many students were denied university places because of wrong exam results (Shead, 2020).

General Data Protection Regulation in era of digitalization and personalized learning in education

The emergence of information and communication technologies has revolutionized various sectors, including education. Personalization and digitalization in education have enabled tailored learning experiences, improved accessibility, and streamlined administrative processes. However, these advancements have also brought significant challenges, particularly regarding protecting personal data. Data protection mechanisms have evolved significantly over time. At the European level, personal data protection was comprehensively regulated for the last time in 1995. Since then, information and communication technologies have drastically changed everyday activities and the handling of personal data. Data centralization and online accessibility have become commonplace, affecting various sectors, including education. This transformation means that personal

data about individuals is now primarily stored digitally and can be accessed remotely. The General Data Protection Regulation (GDPR), introduced in 2016 and enforced in 2018, marked a significant step forward in personal data protection. The goal of the GDPR is to standardize data privacy laws across the EU, empower EU citizens regarding their data privacy, and reshape organizational practices related to data access (Olimid, Olimid, 2021:18).

The GDPR establishes a harmonized legal framework across all EU member states, focusing on protecting fundamental human rights and processing personal data. Educational institutions, including higher education institutions and state schools, operate under the GDPR as public authorities or non-public entities subject to specific local controls. This classification impacts how they manage and process personal data. The GDPR imposes stringent standards for protecting data subjects and mandates specific roles, such as data protection officers, who oversee compliance. The primary challenge lies in balancing the collection and use of data for educational purposes while ensuring robust protection of individual privacy rights. Educational institutions collect two primary types of personal data (ibid.:20).

1. Common personal data: This includes names, addresses, email addresses, student and staff identification data, academic records, and financial information.
2. Special categories of personal data: This includes more sensitive data such as biometric, genetic, and health-related information.

The GDPR sets strict regulations for processing these types of data, focusing on lawful processing, consent, and data minimization. For example, Article 9 of the GDPR regulates the processing of special categories of personal data, requiring explicit consent or specific conditions under which such data can be processed. Furthermore, the GDPR establishes several rights for data subjects that educational institutions must comply with, including (ibid.:16):

1. *Right to information*: Data subjects must be informed about how their data is processed.
2. *Right of access*: Data subjects can request access to their data
3. *Right to correction and deletion*: Under certain conditions, data subjects can

request corrections of inaccurate data and deletion of their data.

4. *Right to object*: Data subjects can object to processing their data in certain scenarios.
5. *Right to data portability*: Data subjects can transfer their data between data controllers.

Furthermore, Article 9 of the GDPR served as a response to the application of facial recognition technology in education, confirming the applicability of the GDPR to AI. Technology development has enabled the “migration” of education into the virtual space, with online education becoming a new reality. Online education brings challenges, particularly in the context of cheating during exams. In order to prevent identity fraud during exam access, higher education institutions in Spain began applying facial recognition technology. However, this practice was unsuccessful, and the data protection authority determined a violation of Article 9 of the GDPR, as students had no choice or consent to be exposed to facial recognition technology (Catalan DPA, 2022).

In the digital age, educational institutions collect vast amounts of personal data, including names, contact details, academic records, and behavioral data, through learning management systems, making personal data one of the most valuable resources. The GDPR mandates that institutions obtain explicit consent from individuals before processing their data. This requirement challenges ensuring informed and voluntary consent, especially in environments where students or parents may feel compelled to consent to data collection. Ensuring the security and proper storage of personal data is another significant challenge. Educational institutions must implement robust security measures to protect data from unauthorized access, breaches, and cyberattacks. The GDPR requires institutions to demonstrate transparency in their data processing practices, including collecting, storing, and deleting data, which involves developing comprehensive internal frameworks and control mechanisms. Educational institutions often collaborate internationally, leading to cross-border data transfers. The GDPR stipulates that personal data can only be transferred to countries with adequate legal safeguards. This provision complicates data sharing with countries that do not meet the GDPR standards, such as the United States unless specific agreements like the EU-US Privacy Shield are in place (Spalević, Vićentijević,

2022). The application of AI in education often involves collecting and analysing large amounts of personal data. If not handled properly, this can lead to privacy violations and the misuse of sensitive data (Baker, Hawn, 2021). The GDPR can be seen as a complement to the EU AI Act in the context of personal data protection. The provisions of the GDPR can be applied to AI systems used in education. Through the GDPR provisions, educational institutions must ensure that their AI-driven systems include human oversight, providing mechanisms for students to challenge and seek human intervention in automated decisions. It helps mitigate the risks associated with high-risk technologies outlined in the EU AI Act. Moreover, human oversight ensures the deletion of personal data upon the request of students or parents, thereby fulfilling the right to be forgotten guaranteed by Article 17 of the GDPR. This balance between automation and human oversight is crucial for maintaining trust and ensuring compliance with the GDPR. The ethical implications in education extend beyond privacy concerns. As technology matures, it is essential to develop comprehensive data governance frameworks that address data ownership, transparency, and accountability questions. Educators and policymakers must establish clear guidelines regarding who owns the data and how it can be used. Effective data management requires a strategic approach that includes stakeholder engagement, clear communication of data practices, and continuous data usage monitoring and evaluation. It ensures the ethical and responsible use of data, reducing the risk of bias, discrimination, and inequality in educational outcomes (Arante, 2024:525).

CONCLUSION

The emergence of the Internet has transformed the educational landscape, and the development and application of AI in education represents a new phase in the educational revolution. Every transformation brings opportunities and challenges, as does the AI-driven transformation we currently witness. Although we may seem surrounded by new and unfamiliar technologies that we still need to integrate into education, the reality is somewhat different. Students have already begun applying AI in education, and the technology has been changing the learning and teaching paradigm for years. AI in education is not something that is about to happen; it has already left its mark on education. Through the analysis of AI applications so far, this paper shows that not all technologies used in education are high-risk. Technology in education is considered high-risk when it makes decisions that can impact students' future, such as automated grading, selection in entrance exams, or monitoring during tests. This paper also demonstrates that, in addition to high-risk systems, there are AI systems in education that fall under unauthorized risk and those that fall into limited or minimal risk categories. Systematizing AI systems in education into risk categories contributes to understanding the challenges of AI's application in education. Additionally, this paper shows that legal acts like the GDPR, although not specifically designed to regulate AI, can serve as a legal response to the application of this technology in education.

Furthermore, technology has its financial side, meaning that AI-driven educational tools and platforms will not be equally accessible to all students. Students with low incomes lack the resources to acquire the necessary technology. Therefore, it is crucial to consider the financial situation of the students attending educational institutions when applying for AI. Also, bias resulting from training AI systems on poor-quality data can lead to discrimination against certain groups of students, thus undermining their right to education.

Legal regulation can successfully mitigate most of the challenges and risks AI poses. Setting standards that AI must meet before being applied in education can prevent problems related to inadequate design. Establishing limits for applying this technology prevents violations of fundamental human rights. Additionally, adapting educational curricula ensures that all students have access to knowledge

about AI. Regardless of their field of study, students must not be discriminated against for knowledge of this technology. Without knowledge of digital rights, students and educators cannot identify violations of those rights. Therefore, it is essential to raise awareness that digital rights are inseparable from human rights in the era of new technologies. Legal regulation significantly influences the development and application of AI, and it is crucial to consider these impacts and ensure that legal regulation does not hinder innovation. Implementing AI in education ushers the educational system into another risky revolution. The moment AI enters educational institutions marks the beginning of a revolution and a risk.

In order to avoid the negative effects of the application of artificial intelligence, the key recommendations are: it is necessary to carry out training on the responsible use of AI in education, the establishment of mechanisms for monitoring the application of AI in education, human supervision on AI, continuous professional development of teachers on the application of these technologies in the educational process and higher education institutions should develop their own policies and strategies on the responsible use of AI.

REFERENCES

- Almada, Marco and Nicolas Peti. 2023. „The EU AI Act: a medley of product safety and fundamental rights?“ *Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper* 23 (59): 7-27.
- Arantes, Janine. 2024. „Digital twins and the terminology of personalization or personalized learning in educational policy: A discussion paper“ *Policy Futures in Education Policy* 22 (4): 524-543.
- Baker, Ryan and Aron Hawn. 2021. „Algorithmic Bias in Education“ *International Journal of Artificial Intelligence in Education* 32 (4): 1052–1092.
- Catalonia, APDCAT. 2024. PS41/2022 Accessed 22, August 2025 ([https://gdprhub.eu/index.php?title=APDCAT_\(Catalonia\)_-_PS_41/2022&mtc=today](https://gdprhub.eu/index.php?title=APDCAT_(Catalonia)_-_PS_41/2022&mtc=today))
- De Gree, Adam. 2025. Automated Grading for Subjective Assessments: Challenges and Solutions. *Assessment Technology Blog*, Accessed July, 27, 2025 (<https://www.taotesting.com/blog/automated-grading-for-subjective-assessments-challenges-and-solutions/>)
- Flasiński, Mariusz. 2016. Introduction to Artificial Intelligence. Springer, International Publishing: Cham
- Gándara, Denis, Hadis Anahideh, Matthew Ison and Lorenzo Picchiarini. 2024. „Inside the Black Box: Detecting and Mitigating Algorithmic Bias Across Racialized Groups in College Student-Success Prediction“ *AREA Open* 10 (1): 1–15.
- Golpayegani, Delaram, Harshvardhan Pandit, and David Lewis. 2023. “To Be High-Risk, or Not To Be—Semantic Specifications and Implications of the AI Act’s High-Risk AI Applications and Harmonised Standards” *Proceedings of the 2023 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency* Accessed July 20, 2025 (<https://dl.acm.org/doi/fullHtml/10.1145/3593013.3594050>)
- Jennifer Lai and Matt Bower. 2019. „How is the use of technology in education evaluated? A systematic review“ *Computers & Education* 133 (19): 27-42.
- Johan Laux, Sandra Wachter and Brent Mittelstadt. 2024. „Three pathways for standardisation and ethical disclosure by default under the European Union Artificial intelligence Act“ *Computer Law and Security Review* 53 (24): 3-33.

- Kamalov, Firuz, David Santandreu Calonge and Ikhlaas Gurrib. 2023. „New Era of Artificial Intelligence in Education: Towards a Sustainable Multifaceted Revolution“ *Computer Science: Computers and Society* 15 (16): 2-36.
- Nils Rauer and Anna-Lena Kempf. 2024. „A guide to high-risk AI systems under the EU AI Act“ Accessed July 24, 2025 (<https://www.pinsentmasons.com/out-law/guides/guide-to-high-risk-ai-systems-under-the-eu-ai-act>)
- Nivedhaa, N. 2024. „A comprehensive review of ai’s dependence on data“ *International Journal of Artificial Intelligence and Data Science* 1 (1): 1-11.
- Olimid, Anca and Daniel Olimid. 2021. „Subjects’ rights and data privacy: GDPR’s impact on educational institutions“ *Journal of Contemporary Education Theory and Research*, 5 (2): 15-20.
- Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing“ *Directive 95/46/EC General Data Protection Regulation*. Accessed June 24, 2024 (<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>)
- Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act), *Official Journal L* 2024/1689. Accessed July 24, 2025 (<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng>)
- Shah, Pirten. 2023. *AI and the Future of Education: Teaching in the Age of Artificial Intelligence*. Jossey-Bass: Hoboken.
- Shead, Sam. 2020. “How a computer algorithm caused a grading crisis in British schools” Accessed August 5, 2024 (<https://www.cnbc.com/2020/08/21/computer-algorithm-caused-a-grading-crisis-in-british-schools.html>)
- Spalević, Žaklina and Kosana Vićentijević. 2022. „GDPR and challenges of personal data protection“ *The European Journal of Applied Economics* 19 (1): 55-65.

- Taneja, Karan, Pratyusha Maiti, Sandeep Kakar, Pranava Guruprasad, Sanjeev Rao and Ashok Goel. 2024. „Jill watson: A virtual teaching assistant powered by chatgpt“ *Computer Science, Artificial Intelligence* 17 (24): 324-337.
- Thelisson, Eva and Himanshu Verma. (2024). Conformity assessment under the EU AI Act general approach. *AI and Ethics* 4: 113.-121.
- Vrbanus, Sandro. 2024. „Potpisana međunarodna Okvirna konvencija o umjetnoj inteligenciji“ Accessed August 26, 2024 (<https://www.bug.hr/propisi/potpisana-medjunarodna-okvirna-konvencija-o-umjetnoj-inteligenciji-43322>)
- Xiaofei Teng. 2019. „Discussion About Artificial Intelligence’s Advantages and Disadvantages Compete with Natural Intelligence“ *Journal of Physics Conference Series* 1187 (3): 2-7.
- Yujie, Xue. 2019. “Camera Above the Classroom“ Accessed July 28, 2024 (<https://www.sixthtone.com/news/1003759>)

UMJETNA INTELIGENCIJA U OBRAZOVANJU – REVOLUCIJA ILI RIZIK?

Sažetak: Nedavna eksplozija popularnosti velikih jezičnih modela usmjerila je rasprave o ulozi umjetne inteligencije u budućnosti obrazovanja. Umjetna inteligencija mijenja paradigmu učenja i poučavanja zato je ključno razumjeti pozitivne i negativne učinke ove tehnologije za obrazovni sustav. Istraživanja o ulozi umjetne inteligencije u obrazovanju obuhvaćaju širok spektar tema, od analize sustava umjetne inteligencije koji se primjenjuju u obrazovanju, preko preporuka za implementaciju ove tehnologije u obrazovni proces, do etičkih izazova. Međutim, znatno manje istraživanja obuhvaća pravnu stranu primjene umjetne inteligencije u obrazovanju. Pravna strana umjetne inteligencije postaje značajnija otkako sve više država započinje s pravnom regulacijom ove tehnologije. Stoga ovaj rad ima za cilj analizirati dosadašnju primjenu umjetne inteligencije kroz Opću uredbu o zaštiti osobnih podataka i Akt o umjetnoj inteligenciji kao prvi sveobuhvatni regulator ove tehnologije kako bi se pridonijelo razumijevanju pravne strane implementacije sustava umjetne inteligencije u obrazovanje. Rad se usredotočuje na primjenu sustava umjetne inteligencije u obrazovanju koja spada u neprihvatljiv rizik prema Aktu o umjetnoj inteligenciji kao što su sustavi za prepoznavanje emocija i lica u obrazovanju te visokorizične sustave kao što su automatsko ocjenjivanje, nadziranje učenika tijekom ispita putem sustava umjetne inteligencije, selekciju učenika sustavima umjetne inteligencije. Također, kroz rad se otvara tema primjene sustava umjetne inteligencije koji nisu ciljano razvijeni da se pronađu u učionici, potencijalne pristranosti sustava umjetne inteligencije i njena utjecaja na pravo na obrazovanje te izazove zaštite osobnih podataka kroz personalizaciju obrazovanja. To omogućuje izvješćavanje o mogućim negativnim i rizičnim aspektima primjene umjetne inteligencije u obrazovanju. U konačnici, rad ističe pozitivne i negativne učinke implementacije umjetne inteligencije u obrazovanje i ističe važnost zakonskih okvira koji će spriječiti zloupotrebu ove tehnologije.

Ključne riječi: *umjetna inteligencija, obrazovanje, Akt o umjetnoj inteligenciji, Opća uredba o zaštiti osobnih podataka, rizik, pristranost*

Primljen: 08.09.2025.
Prihvaćen: 31.10.2025.

Socijalne studije / Social studies 8 (8) 2025, str. 115-142.
<https://doi.org/10.58527/issn.2637-2908.8.8.115>

UDK 36:613.8(497.6)

Pregledni rad

AFIRMACIJA SOCIJALNOG RADA U CENTRIMA ZA MENTALNO ZDRAVLJE: KLJUČNI SEGMENT PROMOCIJE MENTALNOG ZDRAVLJA U ZAJEDNICI

Nedreta Šerić

Vanredna profesorica, Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka

Sažetak: Socijalni rad u oblasti zdravstva u Bosni i Hercegovini posjeduje značajan potencijal da se razvije u snažan oslonac zdravstvenom sistemu. Međutim, u aktuelnom društveno-institucionalnom kontekstu, njegova uloga kao ključne komponente u očuvanju zdravlja i socijalnog blagostanja pojedinaca i zajednice ostaje nedovoljno prepoznata i sistemski nedovoljno podržana. Ovaj rad ima za cilj da istraži potrebu za promocijom i afirmacijom socijalnog rada unutar centara za mentalno zdravlje, s posebnim naglaskom na ulogu medija, profesionalnu identifikaciju te kredibilitet socijalnih radnika. Istovremeno, rad analizira percepciju, profesionalni status i javnu prepoznatljivost socijalnih radnika zaposlenih u centrima za mentalno zdravlje, u kontekstu zaštite mentalnog zdravlja. Kroz prezentaciju rezultata neobjavljenog istraživanja provedenog 2017. godine, elaboriraju se stavovi socijalnih radnika u vezi s institucionalnom vidljivošću, medijskom prezentacijom i potrebom za profesionalnom afirmacijom. Rezultati kvalitativnog istraživanja iz 2024. godine fokusiraju se na izazove s kojima se socijalni radnici suočavaju u svakodnevnoj praksi, kao i na realne mogućnosti za unapređenje njihovog djelovanja unutar CMZ-a. Na osnovu istraživanja realizovanog 2025. godine, rad dodatno analizira stavove građana o dostupnosti stručne pomoći, povjerenju u sistem mentalnog zdravlja i medijskom utjecaju na stavove o problemima mentalnog zdravlja. U tom kontekstu, ukazuje se na potrebu za strateškim pristupom promociji kako socijalnog rada, tako i mentalnog zdravlja, destigmatizaciji psihosocijalnih problema te jačanju intersektorske saradnje. Kroz komparativnu analizu podataka iz tri vremenske tačke, ovaj rad doprinosi dubljem razumijevanju dinamike razvoja socijalnog rada u zdravstvu i daje konkretne preporuke za unapređenje profesionalne prakse socijalnog rada u ovom sektoru.

Ključne riječi: socijalni rad u zdravstvu, promocija, afirmacija, mentalno zdravlje

E-mail: nedreta.seric@fpn.unsa.ba

UVOD

Socijalni rad u zdravstvu, iako međunarodno etabliran kroz više od jednog stoljeća profesionalne prakse, u Bosni i Hercegovini još uvijek nije dovoljno afirmisan kao ključni segment u očuvanju zdravlja i socijalnog blagostanja. Stoga ovo aplikativno područje djelovanja socijalnih radnika ostaje relativno razvijeno, iako je njegov značaj višestruko potvrđen i normativno prepoznat. Već davne 1968. godine, povodom desetogodišnjice obrazovanja socijalnih radnika na Višoj školi za socijalni rad u Sarajevu, ukazano je na izuzetno mali broj socijalnih radnika zaposlenih u zdravstvenim ustanovama. Njihov angažman bio je prisutan prvenstveno u segmentima zdravstvene zaštite, gdje je socijalna rehabilitacija bila usko povezana s medicinskim tretmanom, a proces liječenja neminovno uslovljen psihičkim stanjem pojedinca, njegovim porodičnim odnosima i radnim okruženjem (Papo, 1971). Tokom 20. stoljeća, uloga socijalnih radnika u zdravstvenom sektoru prošla je kroz značajne transformacije. U ranim fazama, njihov rad bio je primarno usmjeren na pružanje podrške socijalno ugroženim grupama, starijim osobama i pacijentima oboljelim od tuberkuloze, bolesti koja je bila široko rasprostranjena među siromašnim slojevima društva. Pristup socijalnom radu u tom periodu bio je uglavnom jednodimenzionalan, fokusiran na osnovne potrebe korisnika. S vremenom, djelokrug socijalnog rada u zdravstvu se značajno proširio, omogućavajući socijalnim radnicima da profesionalno djeluju na svim nivoima zdravstvene zaštite – primarnom, sekundarnom i tercijarnom. Ovaj razvoj dodatno je potaknut prihvatanjem biopsihosocijalnog modela zdravlja, koji bolest i zdravlje definiše kao rezultat međusobne interakcije bioloških, psiholoških i socijalnih faktora (Buljubašić, Šerić, Babić, 2018). Takav pristup omogućio je integraciju socijalnog rada u zdravstvenu praksu, pri čemu se socijalni rad afirmiše kao saradnička profesija, a socijalni radnik pozicionira kao stručni saradnik zdravstvenim radnicima. Sa znanstveno-teorijskog stanovišta, socijalni rad u zdravstvu se tokom tog perioda sve više afirmisao kao posebno primijenjeno (Martinović, 1987) i specifično područje profesionalne prakse (Halmi, 1989).

Iako broj zaposlenih socijalnih radnika u zdravstvenom sektoru i dalje ostaje nedovoljan, njihova profesionalna angažovanost prisutna je u bolničkim i vanbolničkim zdravstvenim ustanovama, posebno u okviru porodične medicine, centara za mentalno zdravlje, službi palijativne njege, kao i različitih zavoda,

uključujući ustanove za liječenje ovisnosti. Ova raznovrsna prisutnost potvrđuje postepeno širenje stručne uloge i profesionalne vidljivosti socijalnih radnika unutar zdravstvenog sistema. Poseban zamah u zapošljavanju i profesionalnom angažmanu socijalnih radnika, ali i intenzivnija saradnja zdravstvenog i socijalnog sektora, ostvareni su kroz reformu sektora mentalnog zdravlja, koja je u Bosni i Hercegovini započela 1996. godine.¹ Ova reforma stavila je akcenat na brigu o mentalnom zdravlju i podršku osobama s duševnim smetnjama u zajednici. Upravo takav pristup doprinio je kvalitetnijem i sveobuhvatnijem tretmanu u odnosu na ranije dominantan model zasnovan prvenstveno na hospitalnoj njezi. Ključni efekt reformi je formiranje centara za mentalno zdravlje u domovima zdravlja, s ključnom ulogom zaštite mentalnog zdravlja stanovništva, gdje je koncept rada nužno uključivao multidisciplinarni pristup i saradnju sa stručnjacima različitih profesija (Buljubašić, Šerić, Babić, 2018). Tako, više od dvije decenije, socijalni radnici u BiH postaju prepoznati kao važni stručni saradnici zdravstvenom sektoru u realizaciji brojnih radnih zadataka u oblasti mentalnog zdravlja, nezaobilazno se koristeći međusektorskom saradnjom u zaštiti prava i interesa korisnika (Buljubašić, Šerić, Babić, 2024).

Zakonski okvir prepoznaje potencijalnu ulogu socijalnog radnika u sistemu zdravstvene zaštite. Naime, član 34, stav 5 *Zakona o zdravstvenoj zaštiti Federacije Bosne i Hercegovine (Službene novine FBiH, br. 46/10 i 75/13)* eksplicitno navodi: „U provođenju pojedinačnih mjera zdravstvene zaštite u zdravstvenoj djelatnosti na primarnom nivou zdravstvene zaštite, a posebno u zdravstvenoj zaštiti radnika, djece predškolskog i školskog uzrasta, te zaštititi mentalnog zdravlja učestvuju psiholog, socijalni radnik, logoped, surdolog i edukator-rehabilitator, odnosno drugi stručnjaci za pojedina specifična pitanja te zaštite.” U skladu s tim, može se konstatovati da zakonska odredba eksplicitno prepoznaje socijalnog radnika kao stručnog člana multidisciplinarnih timova na primarnom nivou zdravstvene zaštite. Poseban naglasak stavljen je na njegov doprinos u oblastima zaštite mentalnog zdravlja, zdravstvene zaštite djece, radnika i drugih ranjivih populacija. Time se potvrđuje koncept integrisanog, multidisciplinarnog pristupa u pružanju zdravstvenih usluga. Dodatno, značajan normativni dokument predstavlja „Pravilnik o organizaciji i bližim uslovima prostora, medicinsko-tehničke opreme

1 <https://mentalnozdravlje.ba/projekat-mentalnog-zdravlja/>

i stručnog kadra koje trebaju ispunjavati centri za mentalno zdravlje u zajednici“ (*Službene novine FBiH*, br. 73/11). Ovaj Pravilnik eksplicitno prepoznaje socijalnog radnika kao člana multidisciplinarnog tima centra te precizno definiše njegove zadatke i profesionalne obaveze u okviru rada centra.

Međutim, u Bosni i Hercegovini centri za mentalno zdravlje još uvijek ne raspolažu u potpunosti formiranim multidisciplinarnim timovima koji uključuju socijalne radnike, uprkos zakonskim odredbama i profesionalnim standardima koji to predviđaju. S tim u vezi, iako zakonodavni okvir formalno prepoznaje ulogu socijalnog radnika u sistemu zdravstvene zaštite, njegova pozicija u praksi nije institucionalno osigurana. Ranija istraživanja (Buljubašić, Šerić, Babić, 2018) potvrđuju da, prema mišljenju socijalnih radnika zaposlenih u centrima za mentalno zdravlje, nedostatak finansijskih sredstava ima direktan utjecaj na mogućnosti zapošljavanja socijalnih radnika u zdravstvenim ustanovama. U tom kontekstu, rukovodstvo zdravstvene ustanove često se opredjeljuje za racionalizaciju troškova, što rezultira različitim modelima i kombinacijama angažovanja socijalnih radnika, umjesto njihovog sistemskog uključivanja.

U praksi, zapošljavanje socijalnih radnika često zavisi i od individualne volje, senzibiliteta i zalaganja rukovodstva zdravstvenih ustanova. Rezultati istraživanja provedenog prije više godina i dalje zadržavaju svoju aktuelnost, budući da relevantno oslikavaju dominantne obrasce percepcije i odnos društva prema profesiji socijalnog rada, posebno u kontekstu zdravstvenih ustanova. S tim u vezi, jedan je od zaključaka istraživanja da „ocjena o potrebi profesionalnog socijalnog rada kojeg obavljaju za to školovani socijalni radnici direktno je ovisna o obaviještenosti i mišljenju koje o radu socijalnog radnika imaju rukovodioci i drugi stručnjaci/primarni stručnjaci u zdravstvu“ (Papo, 1971: 72). Uprkos činjenici da većina menadžera i zdravstvenih profesionalaca deklarativno priznaje značaj socijalnog rada za zdravstvenu ustanovu, njegova uloga unutar saradničkih profesija ostaje nedovoljno definisana i sistemski neuređena. Socijalni radnici se nerijetko nalaze u tzv. „ping-pong“ situaciji, gdje se njihova važnost formalno priznaje, ali nijedna institucija ne preuzima konkretnu odgovornost za njihovo trajno i funkcionalno uključivanje u zdravstveni sistem. Uzimajući u obzir sve to, i dalje postoji izražena potreba za kontinuiranom promocijom i afirmacijom socijalnog rada, kako u centrima za mentalno zdravlje, tako i u širem kontekstu zdravstvenog sektora.

Međutim, položaj socijalnog rada unutar sistema zdravstvene zaštite, uprkos jasno izraženoj potrebi za angažmanom socijalnih radnika i dosadašnjem razvoju ovog aplikativnog područja profesionalne prakse, i dalje ostaje nedovoljno razvijen, uz prisutan spor napredak u institucionalizaciji i afirmaciji. Ove nalaze potvrđuju i rezultati prethodnih istraživanja (Rakanović Radonjić, 2016; Buljubašić, Šerić, Babić, 2018) koji ukazuju na marginalizovan status socijalnog rada kao profesije unutar sistema zdravstvene zaštite. Budući da centri za mentalno zdravlje djeluju u okviru domova zdravlja, nadležnost za zapošljavanje socijalnih radnika pripada rukovodstvu zdravstvene ustanove na primarnom nivou zdravstvene zaštite. S tim u vezi, marginalizacija se ogleda kako u ograničenom interesu rukovodstva za uključivanje socijalnih radnika, tako i u nedovoljnom broju socijalnih radnika koji su trenutno zaposleni u centrima za mentalno zdravlje, posebno u onim centrima u kojima nije zaposlen nijedan socijalni radnik. To dodatno potkrepljuju i rezultati istraživanja (Milić-Babić, Lakija, 2019) koji potvrđuju postojanje diskriminatornog i hijerarhijski podređenog položaja socijalnih radnika u zdravstvenom sektoru, što značajno doprinosi negativnoj percepciji njihove profesionalne uloge i statusa.

Značaj socijalnog rada u zdravstvenom sektoru, uprkos njegovom potencijalu da zdravstvenim radnicima pruži specifična znanja i vještine korisne u radu s pacijentima, često je potcijenjen. Socijalni radnici posjeduju kompetencije koje mogu značajno doprinijeti kvalitetu zdravstvenih usluga, posebno u kontekstu holističkog pristupa pacijentu. Međutim, rezultati (Šerić, Dudić, Šadić, 2018) ukazuju na to da se, prema iskazima 77,5% socijalnih radnika, socijalnom radu u zdravstvu posebno u oblasti mentalnog zdravlja pridaje tek djelimičan značaj. Navedeni rezultati dodatno potvrđuju vjerodostojnost prethodnih zaključaka i ukazuju na činjenicu da socijalni rad u zdravstvenom sistemu Bosne i Hercegovine još uvijek nije u potpunosti prepoznat kao relevantan faktor u procesu zaštite i unapređenja mentalnog zdravlja u zajednici. Česte su situacije u kojima se socijalni rad u zdravstvu, kako od strane zdravstvenih radnika, tako i od strane korisnika usluga, percipira kao dio sistema socijalne zaštite. Preventivna uloga socijalnog radnika u zdravstvu pritom ostaje zanemarena, a njeno provođenje u praksi često se svodi na samoinicijativne aktivnosti pojedinaca. Razvoj novih usluga koje bi odgovarale savremenim društvenim promjenama gotovo da se i ne razmatra. Profesionalna djelatnost socijalnog radnika u zdravstvu nije samo društveno značajna već i društveno opravdana, a potreba za njegovim

angažmanom je neupitna. Međutim, postavlja se ključno pitanje: kakav je oblik socijalnog rada potreban u zdravstvenom kontekstu da bi proces liječenja, koji je uspješan u medicinskom smislu, bio uspješan i u smislu ispunjavanja društvenih/ socijalnih zahtjeva prema pacijentu/korisniku. Shodno tome, posebno se izdvaja izazov: Ko treba obavljati takav rad? Ko realizira zadatke socijalnog rada u zdravstvenim ustanovama u kojima socijalni radnik nije sistemski prisutan? Da li se ta odgovornost prebacuje na glavnu medicinsku sestru? I na koncu, može li se socijalni rad svesti na usputnu djelatnost medicinske sestre ili ljekara, ili se ipak radi o specifičnoj profesionalnoj funkciji koja zahtijeva kompetencije i stručnost socijalnog radnika? Ova pitanja otvaraju prostor za kritičko promišljanje o institucionalnom pozicioniranju socijalnog rada u zdravstvu, kao i o potrebi za njegovom jasnom definicijom, profesionalnom autonomijom i sistemskom integracijom u zdravstveni sistem.

Stoga, jedan od ključnih izazova predstavlja kontinuirana promocija i afirmacija socijalnog rada u zdravstvenom sektoru, pri čemu mediji imaju značajnu ulogu u oblikovanju javne percepcije i podizanju svijesti o važnosti ove profesije. Razvoj savremenih komunikacijskih tehnologija doveo je do toga da mediji postanu sveprisutni, lako dostupni i neizostavan dio svakodnevnog života pojedinca, istovremeno predstavljajući ključni izvor informisanja šire javnosti. Bez obzira na vremenski tok i društveno-politički kontekst, mediji su kontinuirano zadržali status moćnog sredstva utjecaja na javno mišljenje i oblikovanja društvenog mnijenja. U savremenom društvu, više nego ikada ranije, medijska prezentacija socijalnog rada ima značajnu ulogu u izgradnji profesionalnog imidža. Istovremeno, mediji predstavljaju nezaobilazan instrument i u promociji mentalnog zdravlja u zajednici. Značaj medija za socijalni rad možemo sagledati kroz: *informisanje* javnosti o ulozi i aktivnostima socijalnih radnika; *prezentaciju* pozitivnih primjera iz prakse; *korekciju* neafirmativnog izvještavanja; *promociju* i *afirmaciju* profesije; *uključivanje* socijalnih radnika u javni diskurs; jačanje *društvene prepoznatljivosti* profesije, te posebno kroz *proces demarginalizacije* socijalnog rada. U kontekstu savremenog konzumerizma i sve izraženije društvene alijenacije, mediji bi trebali, shodno društveno odgovornom informisanju, da afirmišu socijalni rad kao relevantnu društvenu djelatnost, a socijalnog radnika kao stručnjaka čiji glas treba da nadilazi stereotipne narative i uobičajene obrasce izvještavanja. Ovo je posebno važno za socijalne radnike u BiH koji sve češće imaju osjećaj

„nevidljivosti“ u javnosti i profesionalnog neuvažavanja, koji ih dovodi u stanje zatvorenosti i nespremnosti da se bore za razvoj, promociju i afirmaciju (Šerić, Dudić, 2018).

Sam naziv „Centar za mentalno zdravlje“ već u svojoj terminološkoj strukturi upućuje na savremeni koncept zdravstvene zaštite, u kojem je fokus stavljen na očuvanje i unapređenje mentalnog zdravlja, a ne isključivo na liječenje bolesti. Ovakav naziv ukazuje na pomak ka preventivno usmjerenom pristupu, koji je u skladu s globalnim standardima javnog zdravlja. U tom kontekstu, primarna funkcija CMZ-a jeste promocija mentalnog zdravlja u zajednici, kroz aktivnosti koje uključuju edukaciju, prevenciju, ranu intervenciju i pružanje podrške osobama s duševnim smetnjama u njihovom prirodnom okruženju, na što će u nastavku ukazati i rezultati ovog istraživanja. Na taj način se doprinosi destigmatizaciji priče o problemima mentalnog zdravlja i jačaju kapaciteti pojedinca i zajednice za brigu o vlastitom psihosocijalnom blagostanju. Promocija mentalnog zdravlja u zajednici,² kao primarna funkcija centara za mentalno zdravlje, jasno ukazuje na potrebu za strateškim korištenjem medija u cilju podizanja javne svijesti o preventivnom djelovanju, destigmatizaciji i informisanju građana o dostupnim uslugama. Mediji, imaju značajnu ulogu u oblikovanju javne percepcije uloge socijalnog rada u zdravstvu. Korištenjem medijskog prostora može se unaprijediti prepoznatljivost socijalnog rada u zdravstvu te afirmisati njegova preventivna, edukativna i savjetodavna uloga u zajednici. U okviru Pravilnika,³ posebno člana 28, definisani su brojni zadaci socijalnog radnika koji, kako direktno tako i indirektno, doprinose promociji mentalnog zdravlja u zajednici. Ovaj član obuhvata aktivnosti poput uzimanja socijalne anamneze, izrade plana socijalnog djelovanja, pružanja stručne pomoći socijalno ugroženim kategorijama, poticanja društvene participacije korisnika, organizovanja rekreativnih sadržaja te uspostavljanja saradnje s relevantnim institucijama i organizacijama u

2 Član 3. Centar obavlja promociju mentalnog zdravlja i prevenciju mentalnih poremećaja, liječenje i rehabilitaciju mentalno oboljelih osoba, prevenciju invaliditeta i rehabilitaciju, te brigu i pomoć onesposobljenih, kao i druge poslove u skladu sa članom 88. Zakona o zdravstvenoj zaštiti. (*Službene novine Federacije BiH*, broj 46/10)

3 Pravilnik o organizaciji, bližim uslovima prostora, medicinskotehničke opreme, stručnog kadra, koje trebaju ispunjavati centri za mentalno zdravlje u zajednici kao i edukaciji u oblasti zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. (*Službene novine Federacije BiH*, br. 73/11)

lokalnoj zajednici. Te obaveze potvrđuju funkcionalni doprinos socijalnog rada savremenim pristupima mentalnom zdravlju, zasnovanim na prevenciji, inkluziji i multisektorskoj saradnji.

Metodološki okvir istraživanja

U okviru istraživanja provedenog 2024. godine, uzorak je obuhvatio 34 socijalna radnika (34 CMZ) iz ukupno 74 centra za mentalno zdravlje u Bosni i Hercegovini, što predstavlja 45,9% ukupne mreže ovih ustanova. Socijalni radnici iz Federacije Bosne i Hercegovine činili su 70,6% uzorka (N=24), pri čemu su bili zastupljeni centri iz devet kantona: Tuzlanski kanton (17,6%), Kanton Sarajevo (14,7%), Unsko-sanski kanton (8,8%), Zeničko-dobojski kanton, Srednjobosanski kanton i Hercegovačko-neretvanski kanton (po 5,9%) te Posavski kanton, Zapadnohercegovački kanton, Kanton 10 i Brčko distrikt BiH (po 2,9%). Preostalih 29,4% učesnika (N=10) dolazi iz centara za mentalno zdravlje u Republici Srpskoj.

Važno je naglasiti da su u istraživanju učestvovali isključivo socijalni radnici iz centara koji imaju zaposlene socijalne radnike, što implicira da socijalni radnici nisu prisutni u svim centrima za mentalno zdravlje u Bosni i Hercegovini. Metodološke implikacije istraživanja odnose se na ograničenost uzorka, budući da su obuhvaćeni isključivo centri koji zapošljavaju socijalne radnike. Ipak, ovaj rad ne teži analizi cjelokupnog sistema mentalnog zdravlja, već se fokusira na segment profesionalnog angažmana socijalnih radnika. Šira komparativna perspektiva, koja bi uključivala i druge stručne profile u oblasti mentalnog zdravlja, predstavlja preporuku za buduća istraživanja. Uzorak je formiran ciljano, pri čemu su odabrani ispitanici s više od deset godina profesionalnog iskustva u oblasti socijalnog rada u mentalnom zdravlju. Većina ispitanika (94%) bila je angažovana putem stalnog radnog odnosa, dok je 81,3% činilo osobe ženskog spola, što je u skladu s rodnom strukturom profesije. Podaci su prikupljeni putem strukturiranog anketnog upitnika, s kombinovanim tipom pitanja. Prvi dio upitnika bio je usmjeren na prikupljanje sociodemografskih podataka, dok je drugi dio sadržavao pitanja relevantna za predmet istraživanja. Anketiranje je sprovedeno tokom 2024. godine. U okviru rada prezentirani su i dijelovi neobjavljenih rezultata istraživanja provedenog 2017. godine u istim centrima, čime je omogućena komparativna analiza u odnosu na vremenski protok. Dobijeni nalazi ne mogu se generalizovati

na sve centre za mentalno zdravlje, već se odnose isključivo na one ustanove u kojima je socijalni radnik integrisan kao član multidisciplinarnog tima. Uprkos ograničenjima, smatramo da je ovaj uzorak relevantan za analizu profesionalne prakse, izazova i potreba socijalnih radnika u oblasti mentalnog zdravlja, posebno u kontekstu afirmacije njihove uloge. Pored toga, u radu se razmatraju i segmenti neobjavljenih rezultata empirijskog istraživanja provedenog 2025. godine, koje je bilo fokusirano na ispitivanje stavova građana o mentalnom zdravlju u dva kantona Federacije Bosne i Hercegovine – Kantonu Sarajevo (N=100) i Tuzlanskom kantonu (N=78). Istraživanje je obuhvatilo 178 ispitanika, a tematski okvir uključuje pitanja vezana za stigmatizaciju, percepciju mentalnog zdravlja i korištenje dostupnih resursa u lokalnoj zajednici. Podaci su prikupljeni pomoću anketnog upitnika s kombinovanim tipom pitanja, koji je uključivao zatvorena, otvorena i poluotvorena pitanja. Anketa je realizovana kombinovanim pristupom, dijeljenjem online i putem e-maila, što je omogućilo veću dostupnost i fleksibilnost ispitanicima.

Problematika koja se pokazala relevantnom u sva tri istraživanja obuhvata niz ključnih pitanja, među kojima se izdvajaju sljedeća:

- *Da li je potrebna promocija i afirmacija socijalnog rada u centrima za mentalno zdravlje?*
- *Na koji način socijalni radnici mogu doprinijeti promociji i afirmaciji?*
- *Da li, i u kojoj mjeri, mediji imaju utjecaj na promociju i afirmaciju socijalnog rada?*
- *Da li mediji dovoljno informišu javnost o važnosti mentalnog zdravlja i dostupnosti stručne pomoći?*
- *S kojim izazovima se socijalni radnici suočavaju u promociji i afirmaciji?*
- *Koje su potencijalne mogućnosti za promociju i afirmaciju socijalnog rada u centrima za mentalno zdravlje?*
- *Da li građani imaju povjerenja u sistem zaštite mentalnog zdravlja i stručnjake zaposlene u centrima za mentalno zdravlje?*
- *Da li su građani informisani o postojanju centara za mentalno zdravlje u svojim lokalnim zajednicama?*

- *Da li bi građani potražili stručnu pomoć u slučaju suočavanja s izazovima mentalnog zdravlja?*

Predmet istraživanja bio je usmjeren na ispitivanje stavova socijalnih radnika o potrebi i mogućnostima promocije i afirmacije njihove profesije, kao i o potrebi za formiranjem profesionalnog udruženja, profesionalnim vrednovanjem i jačanjem kredibiliteta. Poseban fokus stavljen je na percepciju medijskog izvještavanja, vidljivost socijalnih radnika unutar institucija u kojima djeluju te njihovu prisutnost i prepoznatljivost u lokalnoj zajednici, odnosno u kojoj se mjeri socijalni radnici percipiraju kao promotori mentalnog zdravlja u zajednici. Osnovni cilj istraživanja bio je identifikacija ključnih izazova vezanih za nedovoljnu prepoznatljivost i afirmaciju socijalnog rada u centrima za mentalno zdravlje, kao i formulisanje preporuka za njihovo prevazilaženje. U okviru istraživanja evaluirano je zadovoljstvo socijalnih radnika medijskim izvještavanjem o njihovoj profesiji, načinima promocije rada u centrima za mentalno zdravlje te aktivnostima usmjerenim na razbijanje predrasuda i stereotipa u vezi s traženjem stručne pomoći. Poseban fokus stavljen je na procese destigmatizacije i unapređenja javne percepcije mentalnog zdravlja.

U istraživanju smo krenuli od sljedeće hipoteze: *lako je značaj promocije i afirmacije socijalnog rada u centrima za mentalno zdravlje prepoznat u profesionalnoj praksi, nedovoljno iskorištene mogućnosti za veću prepoznatljivost socijalnih radnika mogu negativno utjecati na njihovu ulogu kao ključnih aktera u promociji mentalnog zdravlja u zajednici.*

Rezultati istraživanja i diskusija

Prema iskazima 97% ispitanika, rad na promociji i afirmaciji socijalnog rada u sektoru zdravstva, a posebno rada u centrima za mentalno zdravlje, predstavlja nužan korak ka unapređenju profesionalne prepoznatljivosti i društvene relevantnosti potrebe za angažmanom socijalnih radnika. Evidentan je konsenzus među socijalnim radnicima o potrebi za jačanjem vidljivosti i prepoznatljivosti njihove profesije. Nedostatak systemske promocije socijalnog rada u okviru zdravstvenog sektora značajno je utjecao na njegov spor i marginalizovan razvoj, što se posebno ogleda u ograničenom broju zaposlenih socijalnih radnika

u zdravstvenim ustanovama. Takva situacija godinama potvrđuje potrebu za strateškim pristupom jačanju profesionalne vidljivosti i institucionalne integracije socijalnog rada u okviru zdravstvenog sistema. Ovi nalazi potvrđuju osnovni cilj istraživanja da se identifikuju izazovi vezani za nedovoljnu afirmaciju profesije i potrebe za njenim prevazilaženjem kroz efikasnije promocijske aktivnosti. Korištenje medijskog prostora u informisanju i promociji aktivnosti socijalnih radnika u sektoru zdravstva prepoznaje se kao važan aspekt profesionalne afirmacije. Prema rezultatima istraživanja provedenog 2017. godine, 48% ispitanih socijalnih radnika smatra da je medijski prostor potrebno koristiti u znatno većoj mjeri, dok 42% navodi da je njegovo korištenje nužno, ali uslovljeno konkretnim okolnostima i specifičnostima problematike. Ovi podaci ukazuju na postojanje svijesti o značaju medijske prisutnosti, ali i na potrebu za sistemskim pristupom njenom unapređenju. Na osnovu istraživačkog pitanja o značaju promocije postavljenog u okviru kvalitativnog istraživanja iz 2024. godine, analizom deskriptivnih odgovora možemo zaključiti da se medijska prezentacija kod većine socijalnih radnika ističe kao nezaobilazan alat u procesu promocije i afirmacije socijalnog rada, ne samo kroz informisanje javnosti o ulozi i aktivnostima socijalnih radnika već i kroz korekciju neafirmativnog izvještavanja putem isticanja pozitivnih primjera iz prakse. Poseban značaj se ističe u kontekstu osoba s duševnim smetnjama, koje su često dodatno stigmatizirane u javnom prostoru. U tom smislu, mediji mogu predstavljati snažno sredstvo promocije zdravlja i socijalne inkluzije. Kvalitetno osmišljene medijske kampanje imaju potencijal da doprinesu većoj afirmaciji socijalnog rada u praksi, jačanju profesionalne prepoznatljivosti i boljoj informisanosti građana. Komparirajući rezultate istraživanja provedenih u različitim vremenskim periodima evidentno je da se percepcija o ulozi socijalnih radnika u sektoru zdravstva postupno mijenja, ali i dalje ostaje obilježena ograničenom vidljivošću i nedovoljnom afirmacijom. Oba istraživanja, iz 2017. i 2024. godine, ukazuju na kontinuiranu potrebu za unapređenjem informisanosti građana, jačanjem medijske prisutnosti te sistemskom promocijom socijalnog rada kao ključnog segmenta zdravstvene zaštite. U kontekstu medijskog izvještavanja o aktivnostima socijalnih radnika u sektoru zdravstva, rezultati istraživanja pokazuju da je 61% socijalnih radnika nezadovoljno načinom na koji mediji predstavljaju generalno profesiju, aktivnosti i profesionalni profil socijalnog radnika, dok približno jedna trećina

zauzima neutralan stav. Putem kvalitativne analize dolazimo do uvida da se medijsko izvještavanje o socijalnoj problematici karakteriše opštim, površnim i često s nedovoljno analitičkim pristupom, pri čemu se sadržaji plasiraju radi zadovoljavanja forme, bez dubljeg razumijevanja kompleksnosti i senzibiliteta oblasti mentalnog zdravlja. U tom kontekstu, socijalni radnici ističu potrebu za većom saradnjom s medijima, izgradnjom međusobnog povjerenja i aktivnijim pristupom u komuniciranju s javnošću svojoj ulozi. Određen stepen nezadovoljstva prema načinu medijskog izvještavanja o pitanjima mentalnog zdravlja izražavaju i građani kroz svoje stavove. Rezultati istraživanja provedenog 2025. godine na uzorku od 178 građana ukazuju na prisutnost percepcije stigmatizacije u medijskom prikazu osoba s duševnim smetnjama. Na postavljeno pitanje: „Da li smatrate da mediji u vašem okruženju prikazuju osobe s duševnim smetnjama na način koji može podstaknuti negativne stereotipe ili društvenu stigmatu“, 27,6% ispitanika smatra da mediji prikazuju ove osobe na stigmatizirajući način, dok 21,2% ne dijeli to mišljenje. Najveći dio ispitanika, 47,6%, procjenjuje da se takav prikaz pojavljuje djelimično. Ova distribucija odgovora upućuje na zaključak da gotovo polovina građana prepoznaje elemente stigmatizacije u medijskom sadržaju, iako ne u potpunosti, što ukazuje na ambivalentan odnos javnosti prema načinu na koji mediji oblikuju sliku o osobama s duševnim smetnjama. Istovremeno, skoro je trećina onih koji potvrđuju prisutnost stigmatizirajućih narativa (27,6%) i potrebu za kritičkom analizom medijskog diskursa, kroz kreiranje strategija koje bi doprinijele etičnijem, sadržajnijem i kvalitetnijem izvještavanju. O važnosti etičkog izvještavanja o mentalnom zdravlju svjedoči i dokument *Smjernice za etičko izvještavanje o mentalnom zdravlju*, koje imaju cilj „...da prvenstveno profesionalcima iz medija ali i ljekarima iz oblasti zaštite mentalnog zdravlja pruži korisne i kvalitetne informacije, upute i savjete kako etički, pravilno i adekvatno izvještavati o mentalnom zdravlju“.⁴ Ove smjernice predstavljaju važan alat u procesu destigmatizacije, edukacije javnosti i afirmacije profesionalaca koji djeluju u ovom osjetljivom području, uključujući i socijalne radnike. Kada je u pitanju medijska promocija mentalnog zdravlja, stavovi građana (N=178) ukazuju na izraženu percepciju nedostatka adekvatne medijske informisanosti o važnosti mentalnog zdravlja i dostupnosti stručne pomoći.

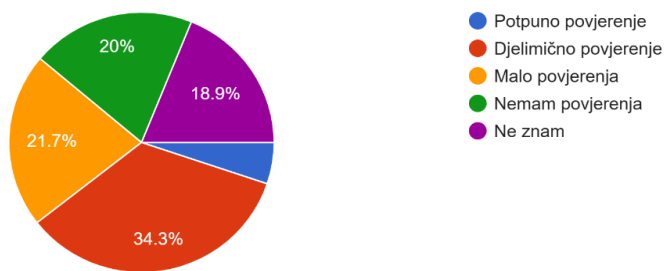
4 <https://mentalnozdravlje.ba/eticko-izvjestavanje-o-mentalnom-zdravlju/>

Na postavljeno pitanje: „Da li mediji dovoljno informišu javnost o važnosti mentalnog zdravlja i dostupnosti stručne pomoći?“, 64% ispitanika smatra da mediji ne pružaju dovoljno informacija o ovim temama, dok 30,8% procjenjuje da se to čini djelimično. Samo 2% ispitanika smatra da mediji u dovoljnoj mjeri informišu javnost.

Ovi rezultati ukazuju na dominantan stav građana da medijski prostor nije dovoljno iskorišten za promociju mentalnog zdravlja, niti za edukaciju o dostupnim uslugama u zajednici. Nedostatak informisanosti može imati višestruke negativne posljedice, uključujući održavanje stigme i tabua o mentalnom zdravlju, odlaganje traženja pomoći i slabu povezanost građana sa sistemom podrške. U tom kontekstu, rezultati istraživanja potvrđuju potrebu za strateškim pristupom, koji bi uključivao redovno informisanje javnosti, prezentaciju pozitivnih primjera iz prakse, kao i saradnju sa stručnjacima iz oblasti mentalnog zdravlja. Mediji, kao ključni akteri javnog utjecaja, imaju potencijal da doprinesu destigmatizaciji, osnaživanju građana i jačanju povjerenja u sistem mentalne podrške. Razlog tome je u činjenici da percepcija javnosti nije oblikovana samo kroz lična iskustva već i putem medijskog diskursa. Postoji mogućnost da ti nalazi utječu na nivo povjerenja koji građani imaju u sistem zaštite mentalnog zdravlja u Bosni i Hercegovini.

Koliko imate povjerenja u sistem zaštite mentalnog zdravlja u BiH?

175 responses

Grafikon 1: Povjerenje građana u sistem zaštite mentalnog zdravlja u BiH

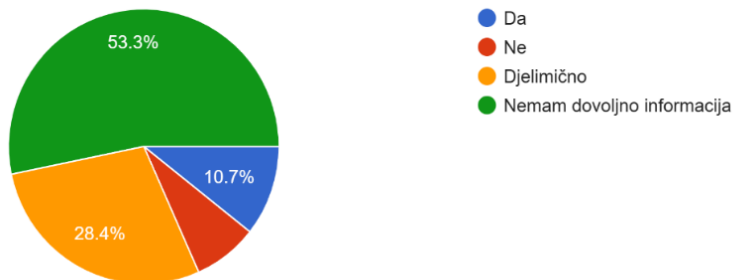
S tim u vezi, rezultati istraživanja ukazuju na nizak nivo povjerenja građana u sistem zaštite mentalnog zdravlja u Bosni i Hercegovini. Najveći broj ispitanika

(34,3%) izražava djelomično povjerenje, dok dodatnih 21,7% navodi da ima malo povjerenja, a 20% izjavljuje da uopšte nema povjerenja u sistem. Značajan broj ispitanika (18,9%) nije mogao dati jasan odgovor, dok svega 5,1% izražava potpuno povjerenje. Ova raspodjela odgovora ukazuje na rezervisanost i skepticizam građana prema institucionalnim kapacitetima i kvalitetu usluga u oblasti mentalnog zdravlja. Kombinovano, više od 75% ispitanika pokazuje ograničeno, nisko ili potpuno odsustvo povjerenja, što može imati ozbiljne implikacije po dostupnost i korištenje usluga u zajednici. Procent odgovora gdje su ispitanici neodlučni (18,9%) može ukazivati na nedostatak kontakta sa sistemom ili opštu nevidljivost njegovih aktivnosti u javnom prostoru.

Ovi nalazi dodatno potvrđuju potrebu za unapređenjem profesionalne vidljivosti i saradnje s medijima i lokalnim zajednicama u cilju izgradnje povjerenja i destigmatizacije. Posebno ako se uzme u obzir rezultat istraživanja u kojem su građani odgovarali na *pitanje o povjerenju u stručnjake koji rade u centrima za mentalno zdravlje*, jasno se uočava određeni stepen neizvjesnosti i nedovoljno izgrađenog povjerenja.

Da li imate povjerenja u stručnjake koji rade u centrima za mentalno zdravlje?

169 responses

Grafikon 2: Povjerenje građana u stručnjake

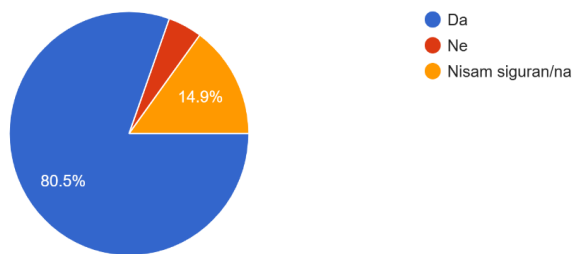
Od ukupnog uzorka od 178 ispitanika, na ovo pitanje je odgovorilo njih 169, pri čemu je 53,3% izjavilo da nema dovoljno informacija, 28,4% je iskazalo djelimično povjerenje, dok je samo 10,7% odgovorilo potvrdno. Preostali procent ispitanika naveo je da nema povjerenja. Ovi podaci ukazuju na značajan *informacijski jaz među građanima*, koji može biti posljedica nedostatka javne

promocije, ograničenog medijskog izvještavanja i nedovoljne vidljivosti stručnjaka, uključujući socijalne radnike, u okviru sistema zaštite mentalnog zdravlja. Prikazani rezultati dodatno potvrđuju potrebu za strateškim pristupom u komunikaciji s javnošću u kontinuitetu, s ciljem izgradnje povjerenja, afirmacije centara za mentalno zdravlje i unapređenja dostupnosti relevantnih informacija za građane. Na istraživačko pitanje „Da li aktivno radite na razbijanju predrasuda i stereotipa u vezi s traženjem pomoći u centrima za mentalno zdravlje?“, 78,8% socijalnih radnika je dalo potvrđan odgovor, dok je 21,2% odgovorilo da to čini djelimično. Rezultati ukazuju na visok stepen profesionalne angažovanosti u razbijanju predrasuda vezanih za traženje pomoći u ovim ustanovama, ali i na prisutnost svijesti među socijalnim radnicima o njihovoj edukativnoj i promotivnoj ulozi. To potvrđuje da se u praksi već realizuju aktivnosti usmjerene na osnaživanje građana, informisanje zajednice i izgradnju povjerenja u sistem mentalne zaštite. Takav profesionalni angažman od izuzetne je važnosti, budući da stigma i predrasude predstavljaju ključne barijere u traženju pomoći, naročito u društvenim sredinama gdje je mentalno zdravlje i dalje tabuizirana tema. Djelimični odgovori ukazuju na postojanje određenih ograničenja u institucionalnim kapacitetima, resursima ili sistemskoj podršci, što dodatno naglašava potrebu za osnaživanjem socijalnog rada u okviru centra za mentalno zdravlje. Istovremeno, svi socijalni radnici koji su učestvovali u istraživanju jednoglasno su ukazali na postojanje kontinuirane stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama, uprkos dosadašnjim naporima usmjerenim na njihovu destigmatizaciju. Njihovi stavovi bazirani na neposrednom profesionalnom iskustvu ukazuju na ograničen domet dosadašnjih aktivnosti te potrebu za sistemskim, multisektorskim pristupom, koji uključuje kontinuiranu edukaciju javnosti, medijsku odgovornost, institucionalnu podršku i aktivno uključivanje različitih sudionika u zajednici. S druge strane, neophodno je uzeti u obzir činjenicu da se u savremenom društvenom kontekstu o mentalnom zdravlju i povezanim problemima govori znatno otvorenije i smjelije nego ranije. Ovaj pomak u javnom diskursu indikator je veće osviještenosti o značaju mentalnog zdravlja. Nesporno je da su sredstva masovne komunikacije kroz različite medijske formate (informativne emisije, dokumentarni sadržaji, filmovi, serije, sadržaji na društvenim mrežama i sl.) učinila narativ o mentalnom zdravlju fleksibilnijim, otvorenijim, dinamičnijim jer mentalno zdravlje sve češće postaje tema javne rasprave. To doprinosi njegovoj destigmatizaciji i mogućoj afirmaciji

stručnjaka koji djeluju u ovoj oblasti. S tim u vezi, ohrabruje podatak da je 85,5% građana, od ukupnog uzorka od 178 ispitanika, izjavilo da bi, u slučaju problema s mentalnim zdravljem, potražilo stručnu pomoć. Dodatnih 14,9% ispitanika nije bilo sigurno, dok je preostali procent naveo da ne bi tražio stručnu podršku.

Da li biste potražili stručnu pomoć ako biste imali problema s mentalnim zdravljem?

174 responses

Grafikon 3: Spremnost građana da potraže pomoć

Ovi rezultati ukazuju na to da je učinjen pozitivan pomak u javnoj percepciji mentalnog zdravlja te upućuju na spremnost građana da se oslone na dostupne resurse zajednice u suočavanju s psihosocijalnim poteškoćama. Naravno da postoji prostor za daljnje unapređenje informisanosti i povjerenja, posebno među onima koji su neodlučni ili skeptični, ali ovakav trend predstavlja značajan korak ka destigmatizaciji i jačanju uloge stručnjaka u oblasti mentalnog zdravlja.

Suočeni s brojnim i kompleksnim izazovima u okviru zdravstvenog sektora, socijalni radnici mogu značajno unaprijediti efikasnost svog djelovanja kroz profesionalno povezivanje i zajedničko djelovanje. U tom kontekstu, istraživanje iz 2017. godine je obuhvatilo *pitaje o postojanju interesa za profesionalnu identifikaciju socijalnih radnika* putem formiranja stručnih udruženja. Rezultati pokazuju da 93,55% socijalnih radnika izražava pozitivan stav prema ovoj inicijativi, što ukazuje na visoku spremnost za kolektivno organizovanje i jačanje profesionalnog identiteta. Ovakav nalaz potvrđuje potrebu za institucionalnim mehanizmima koji bi omogućili *umrežavanje, razmjenu iskustava, stručno usavršavanje i zajedničko zagovaranje interesa profesije*, čime bi se dodatno osnažila uloga socijalnog rada u zdravstvenom sistemu. Pitanje formiranja profesionalnog udruženja socijalnih radnika u sektoru zdravstva otvara prostor za razmatranje njegovih višestrukih

koristi, kako za samu profesiju, tako i za kvalitet pružanja usluga korisnicima. Kvalitativnom analizom opisnih odgovora na istraživačko pitanje o razlozima potrebe za ovim vidom udruživanja, prikupljenih tokom istraživanja iz 2017. i 2024. godine, uočavaju se značajne tematske sličnosti u percepciji socijalnih radnika o prednostima udruženja.

Među ključnim prednostima formiranja takvog udruženja ističu se:

- jačanje profesionalne identifikacije i javne prepoznatljivosti;
- umrežavanje socijalnih radnika iz različitih zdravstvenih ustanova;
- razmjena stručnih iskustava, posebno iz centara za mentalno zdravlje;
- zajednički rad na unapređenju kvaliteta socijalnog rada u zdravstvu;
- kolektivni angažman u rješavanju sistemskih izazova i prepreka u ostvarivanju profesionalne funkcije;
- olakšan pristup dodatnim edukacijama i stručnom usavršavanju;
- povećane mogućnosti apliciranja za projekte, naročito one preventivnog karaktera;
- organizovanje stručnih diskusija o unapređenju dosadašnje prakse;
- kreiranje inovativnih rješenja za razvoj novih usluga u skladu sa savremenim društvenim potrebama;
- podsticanje volonterskog angažmana, posebno kroz primjenu kreativnih metoda u radu s korisnicima i
- sistematska podrška u prevazilaženju profesionalnog sagorijevanja.

Formiranje profesionalnog udruženja ne samo da doprinosi osnaživanju struke već i omogućava socijalnim radnicima da djeluju proaktivno, kolektivno i strateški u cilju unapređenja svog položaja u sistemu zdravstva, ali i mentalnog zdravlja u zajednici. *Profesionalni kredibilitet* socijalnih radnika u sektoru zdravstva predstavlja ključni element njihove prepoznatljivosti, uvjerljivosti i ugleda, kako unutar zdravstvenih ustanova, tako i u lokalnoj zajednici. Prema rezultatima istraživanja (2017), 97% socijalnih radnika smatra da je neophodno kontinuirano raditi na izgradnji i promociji profesionalnog kredibiliteta, što ukazuje na visoku svijest o važnosti afirmacije u institucionalnom i društvenom kontekstu.

Izgradnja kredibiliteta, međutim, ne može biti ostvarena bez sistemskog *profesionalnog vrednovanja*. U tom smislu, 87% socijalnih radnika izražava stav da je profesionalno vrednovanje socijalnih radnika u zdravstvu nužno, posebno imajući u vidu da upravo ono predstavlja temelj za dalji razvoj i unapređenje položaja socijalnih radnika. I u segmentu profesionalnog vrednovanja, socijalni radnici zaposleni u centrima za mentalno zdravlje suočavaju se s brojnim izazovima. Ovi izazovi direktno se odnose na kompleksne zahtjeve na koje je potrebno odgovoriti, a ogledaju se u sljedećim aspektima:

- precizno teorijsko i praktično definisanje polja djelovanja socijalnih radnika u zdravstvu;
- jasno određivanje radnih zadataka i potrebnih kompetencija, uključujući kontinuiranu edukaciju;
- normativno usklađivanje i standardizacija regulativa koje uređuju djelokrug rada;
- proširenje ovlaštenja i nadležnosti socijalnih radnika u okviru zdravstvenih ustanova;
- povećanje zainteresovanosti menadžmenta zdravstvenih ustanova za razvoj socijalnog rada;
- sistemska podrška od strane političkih struktura i nadležnih ministarstava;
- pravedno vrednovanje profesije u finansijskom i statusnom smislu;
- prevencija omalovažavajućih stavova drugih zdravstvenih profesionalaca prema saradničkim profesijama;
- jačanje prepoznatljivosti socijalnih radnika u zajednici u kojoj djeluju;
- razvoj profesije kroz povećanje broja zaposlenih socijalnih radnika u zdravstvenom sektoru.

Važno je naglasiti da se ti zahtjevi mogu smatrati *općim i okvirnim* te da u njihovoj konkretizaciji postoje značajne razlike među centrima za mentalno zdravlje, koje su uvjetovane kantonalnim nadležnostima, organizacijskim kapacitetima i dostupnim resursima u zajednici. Profesionalno vrednovanje i kredibilitet socijalnog radnika usko su povezani s njegovom vidljivošću, kako unutar ustanove u kojoj je zaposlen, tako i u lokalnoj zajednici u kojoj djeluje. Vidljivost u centrima za mentalno zdravlje podrazumijeva prepoznatljivost u okviru multidisciplinarnog tima, jasno definisanu ulogu i aktivno učešće u

planiranju i realizaciji intervencija. To predstavlja ključne elemente u procesu promocije i afirmacije njihove profesionalne uloge u okviru centara za mentalno zdravlje. Prema rezultatima istraživanja, svi socijalni radnici u centru za mentalno zdravlje ističu važnost povećanja profesionalne vidljivosti i prepoznatljivosti u ustanovama, što se smatra ključnim za afirmaciju njihove stručne pozicije kao preduslov za efikasnije djelovanje i bolju saradnju s drugim stručnjacima.

Također, 93% socijalnih radnika ističe potrebu za većom prisutnošću socijalnih radnika u lokalnoj zajednici, naglašavajući važnost njihove uloge u prevenciji, edukaciji i povezivanju korisnika s dostupnim resursima. To implicira da se prepoznatljivost socijalnih radnika u centrima za mentalno zdravlje može se sagledati kroz nekoliko međusobno povezanih aspekata. Prvo, njihova uloga je neraskidivo povezana s promocijom zdravlja i mentalnog zdravlja, što zahtijeva jasno definisanu prisutnost u javnom prostoru. Drugo, informisanje javnosti predstavlja ključni preduslov za uspješnu promociju, jer omogućava razumijevanje funkcije i značaja socijalnog rada. Treće, edukacija se ističe kao temelj prevencije narušavanja mentalnog zdravlja, pri čemu socijalni radnici imaju važnu ulogu. Četvrto, podizanje svijesti građana kroz raznovrsne edukativne aktivnosti doprinosi destigmatizaciji i jačanju povjerenja u sistem mentalnog zdravlja. Konačno, jačanje saradnje s lokalnim akterima koja uključuje nevladine organizacije, obrazovne ustanove i medije, ključno je za širenje utjecaja i prepoznatljivosti socijalnih radnika u zajednici. Kao primjere dobre prakse u lokalnoj zajednici, socijalni radnici predlažu aktivnosti koje doprinose promociji mentalnog zdravlja, destigmatizaciji i jačanju socijalne uključenosti. Među njima se izdvajaju: organizacija radionica zdravlja u mjesnim zajednicama, edukativni programi o zdravim stilovima života u obrazovnim ustanovama te kampanje usmjerene na razbijanje predrasuda prema osobama s duševnim smetnjama. Ove inicijative ne samo da podižu svijest građana već i afirmišu ulogu socijalnih radnika kao ključnih aktera u prevenciji i promociji mentalnog zdravlja.

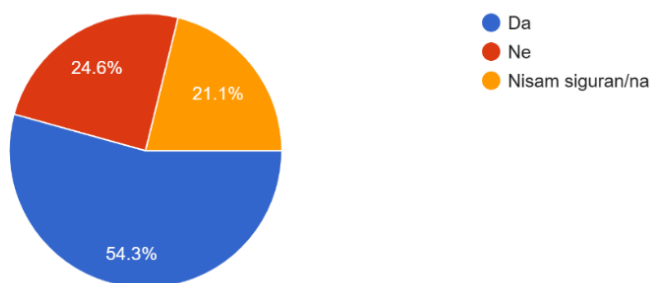
U isto vrijeme, prisutnost u zajednici odražava sposobnost socijalnog radnika zaposlenog u centru za mentalno zdravlje da gradi odnose s korisnicima, lokalnim akterima i širim društvenim strukturama, čime se dodatno učvršćuje njegov profesionalni identitet i doprinos. Upravo jedan od ključnih zadataka socijalnog radnika je: „uspostavljanje permanentne saradnje sa različitim službama i institucijama socijalne zaštite, obrazovnim i ustanovama od javnog značaja,

te različitim nevladinim organizacijama u zajednici u kojoj djeluje Centar“;⁵ tako da djeluje kao most između pojedinca i sistema. Nedostatak vidljivosti može rezultirati marginalizacijom u procesu odlučivanja, smanjenjem utjecaja i ograničenjem u ostvarivanju profesionalnog potencijala.

Rezultati istraživanja pokazuju da 65% socijalnih radnika smatra kako su o njihovom djelovanju informisani uglavnom oni građani koji aktivno traže pomoć, dok svega 29% procjenjuje da je šira zajednica upoznata s njihovom ulogom. Ovakva percepcija ukazuje na nedovoljnu prisutnost socijalnih radnika u javnom diskursu te otvara prostor za unapređenje prepoznatljivosti i dostupnosti u lokalnoj zajednici.

Da li znate da u vašoj općini postoji Centar za mentalno zdravlje?

175 responses

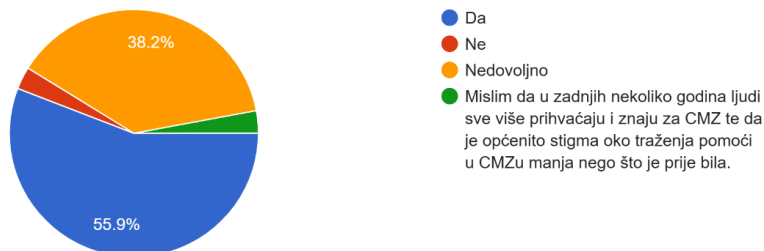
Garfikon 4: Informisanost o postojanju centra za mentalno zdravlje

Rezultati ankete među građanima (N=178) pokazuju da 54,3% ispitanika zna za postojanje centra za mentalno zdravlje u svojoj opštini ili gradu, dok 24,6% nije upoznato s tim, a 21,1% izražava nesigurnost. Ovakav rezultat može se dovesti u vezu s ranije identifikovanim izazovima u pogledu informisanosti i prepoznatljivosti, ukazujući na potrebu za intenzivnijom promocijom i vidljivijom prisutnošću centara za metalno zdravlje u lokalnoj zajednici. Posebno ako se uzme u obzir da, uprkos dosadašnjim naporima i implementiranim programima, uloga i značaj centara za mentalno zdravlje još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri prepoznati unutar lokalnih zajednica.

⁵ https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/broj_73_od_11_psihoaktivne_.pdf

Da li je prepoznata uloga i značaj centara za mentalno zdravlje u zaštiti mentalnog zdravlja?

34 responses

Grafikon 5: Prepoznatljivost uloge i značaja centra za mentalno zdravlje

Rezultati istraživanja (2025) ukazuju na djelimičnu prepoznatljivost uloge i značaja centara za mentalno zdravlje u zaštiti mentalnog zdravlja. Na postavljeno pitanje, 55,9% ispitanika smatra da je uloga CMZ-a prepoznata, dok 38,2% procjenjuje da je ta prepoznatljivost nedovoljna. Iako većina ispitanika prepoznaje određeni nivo institucionalne vidljivosti i društvene relevantnosti CMZ-a, značajan dio stručnjaka i dalje ukazuje na ograničenu afirmaciju. Takva percepcija može biti rezultat nedostatka systemske promocije, nedovoljne medijske prisutnosti, kao i ograničenih resursa za razvoj preventivnih i edukativnih programa. Nalaz da gotovo 40% socijalnih radnika smatra da uloga CMZ-a nije dovoljno prepoznata otvara prostor za strateško djelovanje u pravcu jačanja institucionalne vidljivosti, intersektorske saradnje i profesionalne afirmacije. Kvalitativnom analizom opisnih odgovora na istraživačko pitanje: „Kako centar za mentalno zdravlje realizuje promociju mentalnog zdravlja u zajednici i prevenciju narušavanja mentalnog zdravlja?“ identifikovan je širok spektar značajnih i realizovanih aktivnosti koje svjedoče o aktivnoj ulozi ovih ustanova u lokalnim zajednicama.

Tabela 1: Najčešće realizovane aktivnosti

Aktivnost	f	Opis i primjeri
Radionice i predavanja u školama	20+	„predavanja, radionice u školama“, „preventivni rad u školama“, „edukacije u osnovnim i srednjim školama“
Mediji (radio, TV, društvene mreže)	10	„Radio Gračanica“, „intervju sa psihologom na Fejsbuku“, „TV-emisije“, „radioemisije“
Obilježavanje važnih dana	7	„Svjetski dan mentalnog zdravlja“, „Međunarodni dan porodice“, „ulične promocije 10. oktobra“

Leci, afiše, plakati	4	„podjelom afiša“, „flajeri“, „plakati“
Rad sa stručnim grupama (nastavnici, roditelji, policija)	5	„radionice za prosvjetne radnike“, „saradnja s timovima porodične medicine“
Okupaciona terapija i savjetovanja	3	„osnaživanje pacijenata“, „savjetovanje“
Partnerstvo s NVO, općinama i udruženjima	6	„saradnja sa Sumerom“, „projekti koje finansira općina“, „udruženja građana“

Na osnovu prikazanih rezultata može se zaključiti da je najzastupljenija i najprepoznatljivija aktivnost edukativno-preventivni rad u školama. Iako su aktivnosti centara za mentalno zdravlje raznovrsne, njihov obim i kontinuitet često zavise od angažovanosti lokalne zajednice te dostupnosti finansijske podrške, prvenstveno od strane općinskih struktura i dijelom nevladinih organizacija. Većina ispitanika prepoznaje važnost konkretnih aktivnosti i ističu njihovu važnost, npr. edukacije, preventivne radionice, ali je evidentna dominacija obrazovno-preventivnog programa. Najveći broj odgovora socijalnih radnika možemo povezati s promocijom mentalnog zdravlja, radom u školi kroz edukaciju učenika, nastavnika i roditelja. Uočljivo je učestalo korištenje lokalnih radiostanica, televizije i društvenih mreža za podizanje svijesti kod šire javnosti.

Simboličke promotivne aktivnosti odnose se na obilježavanje datuma kao što je 10. oktobar, poznat kao Svjetski dan mentalnog zdravlja, koje se također koristi za povećanje javne prepoznatljivosti. Uočene slabosti u praksi otvaraju mogućnosti za unapređenje posebno u kontekstu povremenih i simboličnih aktivnosti. Značajan broj odgovora ukazuje na manjak sistemskog pristupa u promociji rada, npr. samo učestvovanje na manifestacijama i konferencijama bez značajnog profesionalnog doprinosa. Prisutna je i neujednačenost u aktivnostima među zajednicama jer obim promotivnih aktivnosti varira u zavisnosti od općine/grada i podrške lokalne vlasti. To ukazuje na nedovoljnu operativnu primjenu promotivnih preventivnih aktivnosti u zajednici. Također, socijalni radnici dodatno ističu saradnju s nevladinim organizacijama, udruženjima građana i sportskim klubovima, kroz koje se teme mentalnog zdravlja približavaju različitim dobnim i socijalnim skupinama.

Na osnovu provedenog istraživanja i analize rezultata, možemo izdvojiti ključne preporuke u cilju unapređenja promocije socijalnog rada u centru za mentalno zdravlje kao ključne komponente promocije mentalnog zdravlja u zajednici:

1. Dosljedna primjena Pravilnika o radu CMZ-a, posebno prvog zadatka koji podrazumijeva promociju i afirmaciju mentalnog zdravlja u zajednici;
2. Jačanje medijske vidljivosti centara za mentalno zdravlje, kroz aktivno učešće u medijima, na društvenim mrežama i u javnim događajima;
3. Razvoj jedinstvenih modela promocije aktivnosti koje bi centri mogli primjenjivati u lokalnim zajednicama, prilagođenih dobnim grupama i specifičnostima sredine;
4. Sistemska edukacija članova zajednice, posebno članova u riziku, kako bi se podigla svijest, smanjila stigma i blagovremeno djelovalo na početne znakove narušavanja mentalnog zdravlja;
5. Sistematska saradnja s obrazovnim ustanovama, kroz uvođenje stalnih edukacija za nastavno osoblje, roditelje i učenike;
6. Umrežavanje centara za razmjenu dobrih praksi između CMZ u BiH, kao i zajedničke kampanje koje bi bile prepoznate na višem nivou (entitetskom ili državnom);
7. Jačanje saradnje s lokalnim samoupravama i NVO sektorom u cilju zajedničkog planiranja i finansiranja preventivnih projekata kojima se promoviše mentalno zdravlje;
8. Osiguranje resursa i vremena za preventivni rad, kako bi se stručnjaci mogli posvetiti promociji mentalnog zdravlja bez dodatnog opterećenja postojećim terapijskim obavezama;
9. Unapređenje promocije i afirmacije uloge socijalnog radnika kako u postojećim centrima za mentalno zdravlje gdje već djeluju, tako i u onim centrima koji još uvijek nemaju zaposlene socijalne radnike.

Zaključno, iako posljednja po redoslijedu, ova preporuka nipošto nije posljednja po važnosti. Sve prethodno navedene mjere podrazumijevaju i promociju i afirmaciju uloge socijalnog radnika u okviru centra za mentalno zdravlje, kako bi on mogao postati ključna karika u njihovoj uspješnoj realizaciji. To otvara prostor za njihovo aktivno uključivanje u unapređenje mentalnog zdravlja u zajednici.

ZAKLJUČAK

Generalna hipoteza istraživanja, prema kojoj nedovoljno iskorištene mogućnosti za promociju i afirmaciju socijalnog rada u centrima za mentalno zdravlje mogu negativno utjecati na prepoznatljivost i ulogu socijalnih radnika kao ključnih aktera u promociji mentalnog zdravlja u zajednici, u potpunosti je potvrđena. U nastavku se iznose ključni zaključci koji potvrđuju opravdanost navedene hipoteze i ukazuju na potrebu za sistemskim pristupom u jačanju profesionalne vidljivosti socijalnih radnika. Posmatrano u cjelini, rezultati istraživanja ukazuju na niz strukturnih i komunikacijskih izazova. Formalno, normativnim aktom je propisano da socijalni radnik treba biti dio multidisciplinarnog tima centra za mentalno zdravlje, ali praktično, implementacija ove mogućnosti nije potpuna niti dosljedna u svim centrima. Aktuelno zaposleni socijalni radnici naglašavaju potrebu za većom vidljivošću, prepoznatljivošću i profesionalnom afirmacijom unutar zdravstvenih ustanova/centara za mentalno zdravlje i lokalne zajednice. Nedostatak systemske promocije, zakonske implementacije u praksi i medijske prisutnosti negativno utječe na razvoj profesije, što se ogleda i u ograničenom broju zaposlenih socijalnih radnika u zdravstvenom sistemu. Medijsko izvještavanje o socijalnom radu i mentalnom zdravlju ocijenjeno je kao nedovoljno informativno, često površno i potencijalno stigmatizirajuće, naročito kada je riječ o prikazu osoba s duševnim smetnjama. Rezultati ukazuju na visok nivo saglasnosti o potrebi za većom medijskom prisutnošću, kao i izražen interes za formiranje posebnih profesionalnih udruženja socijalnih radnika u zdravstvu radi jačanja identiteta, umrežavanja i zajedničkog djelovanja.

Preporučuje se kontinuirana edukacija socijalnih radnika u oblasti interpersonalne i javne komunikacije, s ciljem osnaživanja njihove promotivne uloge i jačanja profesionalne prepoznatljivosti. Mediji, kao važan alat, mogu unaprijediti vidljivost i kredibilitet socijalnih radnika, što bi doprinijelo njihovom profesionalnom afirmiranju. Istovremeno su ključni u promociji mentalnog zdravlja, ali i destigmatizaciji osoba s duševnim smetnjama. Socijalnim radnicima se preporučuje aktivnija saradnja s medijima, edukacija socijalnih radnika u oblasti javne komunikacije, s ciljem osnaživanja njihove promotivne uloge kao značajne mogućnosti jačanja profesionalne prepoznatljivosti. S druge strane, rezultati pokazuju visok stepen profesionalne angažovanosti socijalnih radnika u razbijanju predrasuda i promociji dostupnosti usluga u zajednici. Najzastupljenije

aktivnosti uključuju predavanja i radionice u obrazovnim ustanovama, određen nivo saradnje s medijima, obilježavanje Međunarodnog dana mentalnog zdravlja, promotivne akcije u zajednici i edukativne programe. Međutim, veliki broj ispitanika ukazuje na nedostatak kontinuirane systemske podrške, ograničene resurse i oslanjanje na ličnu inicijativu zaposlenih. To pokazuje da su promotivne i preventivne aktivnosti u zajednici i dalje nedovoljno razvijene i neujednačeno implementirane.

Većina građana smatra da mediji ne pružaju dovoljno informacija o važnosti mentalnog zdravlja i dostupnosti stručne pomoći, dok povjerenje u sistem zaštite mentalnog zdravlja ostaje na niskom nivou. Medijska vidljivost i prisutnost socijalnih radnika i stručnjaka za mentalno zdravlje u javnom prostoru je ograničena, a javnost najčešće dolazi u kontakt s ovim temama tek kada se suoči s problemom.

Ovakav pristup otežava destigmatizaciju i odlaže traženje pomoći, posebno ako uzmemo u obzir da je i uloga centra za mentalno zdravlje prema stavovima socijalnih radnika nedovoljno prepoznata. Na koncu, promocija i afirmacija predstavljaju međusobno povezane koncepte, pri čemu odsustvo promocije direktno ograničava mogućnost afirmacije.

Tako ovaj rad ne samo da potvrđuje značaj centra u zaštiti mentalnog zdravlja već i poziva na afirmaciju socijalnih radnika kao ključnih aktera u tom procesu, posebno ukazujući na potrebu za strateškim sveobuhvatnim pristupom koji uključuje institucionalnu podršku socijalnim radnicima, veći angažman trenutno zaposlenih socijalnih radnika u promociji aktivnosti, medijsku afirmaciju, profesionalno organizovanje/umrežavanje i intersektorsku saradnju, s ciljem unapređenja kvaliteta socijalnog rada u zdravstvu i jačanja povjerenja javnosti u sistem mentalne zaštite. Sam naslov ovog rada je opravdan jer se sveobuhvatna promocija mentalnog zdravlja u zajednici ne može realizovati u cijelosti bez aktivnog uključivanja socijalnih radnika. Ključna uključenost socijalnih radnika u prikupljanje i analizu podataka o utjecaju socijalnih faktora na zdravlje i bolest kod pacijenata i korisnika, kao i njihovo djelovanje na identificirane nepovoljne faktore, predstavlja temelj za postizanje optimalnih zdravstvenih ishoda unutar sistema zdravstvene zaštite.

LITERATURA

- Avdibegović, E.; Mujagić, N.; Tapavički Duronjić, T.; Sesar, K.; Račetović, G.; Selimbašić, F.; Vujić, J.; Mizdrak, T.; Peršić, Z.; Mehić, A.; Čerkez, G. i Latinović, M. (2019) *Etičko izvještavanje o mentalnom zdravlju*. Sarajevo: Federalno ministarstvo zdravstva, Asocijacija XY.
- Buljubašić, S.; Šerić, N. i Babić, N. (2024) Značaj međusektorske saradnje u procesu deinstitutionalizacije. U Ilić, V. (ur.) *Svet u promeni: uloga društvenih nauka u oblikovanju budućnosti* (183-207). Beograd: Akademija za humani razvoj / College of Human Development, Fakultet za diplomatiju i bezbednost / Faculty of Diplomacy and Security.
- Buljubašić, S.; Šerić, N. i Babić, N. (2018) Socijalni rad u primarnoj zdravstvenoj zaštiti – ključna karika u procesu deinstitutionalizacije. U Buljubašić, S. (ur.) *Socijalni rad u zdravstvu. Zbornik radova* (33-54). Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Federalno ministarstvo zdravstva (2011) Pravilnik o organizaciji i bližim uslovima prostora, medicinsko-tehničke opreme i stručnog kadra, koje trebaju ispunjavati centri za mentalno zdravlje u zajednici, kao i edukaciji iz oblasti zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. *Službene novine FBiH*, broj 73/11. <https://mz.ks.gov.ba/node/7592>
- Halmi, A. (1989) *Socijalni rad u lokalnoj zajednici*. Zagreb: Zavod grada Zagreba za socijalni rad.
- Martinović, M. (1987) *Znanstvene osnove socijalnog rada*. Zagreb: Narodne novine.
- Milić-Babić, M. i Lakija, M. (2019) Socijalni rad u zdravstvu – pogled iz kuta socijalnih radnika zaposlenih u bolnicama. *JAH: Europski časopis za bioetiku* 10 (1), UNESCO katedra za društvene i humanističke znanosti u medicini Sveučilišta u Rijeci, Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 9-32.
- Papo, M. (1971) Društvena opravdanost primjene socijalnog rada. U *Obrazovanje socijalnih radnika u Socijalističkoj Republici BiH*. Sarajevo: Viša škola za socijalne radnike.

- Rakanović Radonjić, A. (2016) Socijalni rad u sistemima zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini. *Politeia* 11, Banja Luka, 219-234. http://www.fpnbl.org/casopis/politeia_11.pdf
- Šerić, N. i Dudić, A. (2018) Percepcija socijalnog rada u Bosni i Hercegovini. *Socijalne studije* 1 (1), Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 94-114.
- Šerić, N.; Dudić, A. i Šadić, S. (2018) Izazovi i perspektive socijalnog rada u zdravstvu. U Buljubašić, S. (ur.) *Socijalni rad u zdravstvu. Zbornik radova* (10-33). Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti FBiH. *Službene novine FBiH*, 46/10 i 75/13. <https://fmoh.gov.ba/zakoni/3/zakon-o-zdravstvenoj-zastiti>

AFFIRMATION OF SOCIAL WORK IN MENTAL HEALTH CENTERS: A KEY COMPONENT OF COMMUNITY MENTAL HEALTH PROMOTION

Summary: Social work in the field of healthcare in Bosnia and Herzegovina has significant potential to develop into a strong pillar of the healthcare system. However, within the current socio-institutional context, its role as a key component in safeguarding the health and social well-being of individuals and the community remains insufficiently recognized and inadequately supported at the system level. This paper examines the need for the systematic promotion and affirmation of social work within mental health centers, with particular emphasis on the role of the media, professional identity, and the credibility of social workers. It also analyzes the perception, professional status, and public visibility of social workers employed in CMZ in the context of mental health care. By presenting findings from an unpublished study conducted in 2017, the paper elaborates social workers' views on institutional visibility, media representation, and the need for professional affirmation. Qualitative research from 2024 focuses on the challenges social workers face in everyday practice, as well as realistic opportunities to enhance their work within CMZ. Drawing on research carried out in 2025, the paper further analyzes citizens' views on the availability of professional assistance, trust in the mental health system, and media influence on attitudes toward mental health issues. In this context, the paper highlights the need for a strategic approach to promoting both social work and mental health, destigmatizing psychosocial problems, and strengthening intersectoral cooperation. Through a comparative analysis of data across three time points, it contributes to a deeper understanding of the dynamics of the development of social work in healthcare and offers concrete recommendations for improving professional social work practice in this sector.

Key words: *healthcare social work, promotion, affirmation, mental health*

Lejla Turčilo

Redovna profesorica na Fakultetu političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu,
Odsjek za komunikologiju/žurnalistiku

Semiotika, komunikologija i mediji današnjice:

Jelena Kleut i Ana Milojević, *Horizonti značenja: semiotički sistemi i medijske prakse*
(Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2025, str. 193)

Jelena Kleut s Univerziteta u Novom Sadu i Ana Milojević s Univerziteta u Beogradu autorice su novoobjavljene knjige *Horizonti značenja: semiotički sistemi i medijske prakse* u izdanju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu,¹ a koja na veoma zanimljiv (i, reklo bi se, na ovim prostorima neuobičajen) način nudi uvid u semiotičku školu komunikologije za studente i mlade istraživače u oblasti komunikologije i medijskih studija na Zapadnom Balkanu. Geografsku odrednicu „Zapadni Balkan“ spominjemo upravo na tragu autorica koje kao jedan od motiva za pisanje knjige navode neprilagođenost prijevoda djela savremenih autora u ovoj oblasti kontekstu koji bi bio blizak i razumljiv studentima novinarstva i komunikologije na ovim prostorima, budući da se po svom predmetu, metodama i ciljevima semiotička i komunikološka istraživanja tiču jezika, koda i komunikacijske prakse, što je nemoguće istraživati i razumijevati bez uzimanja u obzir specifičnosti društvenog konteksta. Stoga je bilo neophodno globalno prihvaćene globalne postavke semiotičke i komunikološke teorije kontekstualizirati i oprijemiti upravo lokalnim praksama. Autorice su se uhvatile u koštac s ovim poduhvatom i na 193 stranice teksta ponudile detaljan uvid u teorije značenja, označavanje, kodove i znakove, njihovu verbalnu i neverbalnu dimenziju te njihovu kontekstualiziranost u poruke, posebno u polju novinarstva

1 Knjiga je u pdf dostupna na linku: <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2025/978-86-6065-925-7>

i novinarske profesije, nastojeći da opskrbe studente koji slušaju predmet komunikologija neophodnim teorijskim znanjima za razumijevanje fenomena komunikacije i razumijevanja komuniciranih poruka i sadržaja, a istraživače u ovoj oblasti dostatnim pregledom ključnih izvora za dalje istraživanje.

Uvodno poglavlje knjige *Horizonti značenja: semiotički sistemi i medijske prakse* upravo i počinje konstatacijom kako uvodni kurs iz komunikologije uglavnom ostavlja studente nezadovoljnim, jer ih ne nauči kako bolje komunicirati. Upravo to je, zapravo, i bio jedan od motiva za pisanje ove knjige, koja nastoji pomoći onima koji su na početku svog medijskog i/ili komunikološkog angažmana da savladaju osnove semiotike, ali primijenjene u informacijsko-komunikacijskoj društvenoj praksi, i tako unaprijede svoje, ali i društveno komuniciranje.

U šest poglavlja (pored uvodnog i zaključnog) autorice daju jasani i na odgovarajućoj literaturi zasnovan pregled ključnih pojmova i principa komunikacije kao prakse i komunikologije kao nauke koja teorijski istražuje tu praksu. Autorice, između ostalog, podsjećaju na Fiskeov stav da komunikologija kao nauka obuhvata dvije škole: procesnu (komuniciranje kao proces prijenosa poruka) i semiotičku (komuniciranje kao pripisivanje značenja porukama) (str. 18), te je u tom kontekstu knjiga izvrstan izvor koji bi trebao biti uvršten kako u predmet Teorija medija, koji se upravo bavi procesnom dimenzijom, tako i u predmet Teorija informacija, koji se bavi semiotičkom dimenzijom komuniciranja.

Ako bismo htjeli preciznije definirati šta je u fokusu ove knjige, rekli bismo da je to kod. Verbalni, neverbalni i vizualni kodovi opisani su i objašnjeni u tri centralna poglavlja knjige, kojima prethodi objašnjenje pojmova znaka i koda općenito. Ono što tim objašnjenjima daje poseban kvalitet jesu brojni primjeri iz prakse te jako dobro ukomponovani i vizuelni elementi knjige, koji te primjere čine vidljivijim i razumljivijim čitateljima. S obzirom na to da su primarna ciljna publika ove knjige studenti komunikoloških nauka, novinarstva i medijskih studija, posebno je važno što su i same autorice iz istog naučnog polja. U sadržaju i načinu pisanja jasno se vidi njihova opredijeljenost da osvijetle semiotičke/semiološke fenomene iz komunikološkog ugla/uklona i informacijsko-komunikacijskog backgrounda.

Ova knjiga, stoga, ne samo da povezuje semiotiku i komunikologiju, odnosno ukazuje na njihovu isprepletenost u predmetu istraživanja, nego i ukazuje na to koliko su važna teorijska znanja iz obje nauke u komunikacijskoj praksi, čak i kada

ona nije profesionalna, nego se odnosi na naš svakodnevni život, a posebno koliko čine ključnu razliku između profesionalnog i neprofesionalnog komuniciranja putem medija. Stoga je ovo jedan dubinski i suštinski doprinos razvoju medijske pismenosti na akademskom nivou, ali i poziv da se u informacijsko-komunikacijskoj djelatnosti, na izvjestan način, vratimo suštini i smislu, umjesto tek pukog bavljenja formom i formatima poruka i sadržaja. U vremenu kada se gotovo normalizuje stav da „svako može biti novinar“ te da vještačka inteligencija može automatizovati i mehanizovati informacijsko-komunikacijske procese istovremeno garantujući jednak kvalitet (pa je se nerijetko stavlja u istraživački fokus komunikologa i komunikologije, koristeći se istim metodama i pristupima kao da se radi o humanom i društvenom komuniciranju), ova knjiga ukazuje na slojevitost i kompleksnost kodiranja i dekodiranja poruka, te posebno na ideološke (pot)kodove koji, pored individualnih kodova i (pot)kodova i komunikatora i recipijenata, oblikuju značenja poruka i njihove interpretacije. U ovom kontekstu autorice se oslanjaju na model čitanja poruka Umberta Eca (str. 146), te na njegovu tvrdnju kako je „ideologija finalna konotacija svih konotacija i konteksta znakova“ (str. 138). Nadalje, autorice posebnu pažnju obraćaju na funkcionalni, situacioni, diskurzivni i društveno-strukturalni kontekst poruka i upravo na taj način indirektno ukazuju na nemogućnost da se kvalitetno kreiraju poruke kroz informacijsko-komunikacijsku djelatnost bez kompetencije ne samo da se razumiju ovi fenomeni i procesi nego i (još važnije) da ih se ozbiljno uzme u obzir i primijeni u praksi. Ova knjiga, zapravo, svojom ozbiljnošću i slojevitošću pokazuje ne samo da se ne može svako baviti novinarstvom i profesionalnom komunikacijom, a posebno da to nije moguće svesti na automatizovan mehanički proces prikupljanja i dalje diseminacije poruka, nego se (što je još važnije) ni istraživanjem medija i komunikacija ne može baviti svako, posebno ne bez poznavanja teorijskih osnova ne samo komunikologije nego i semiotike, kulturologije i antropologije.

U sveopćoj hiperprodukciji kvazianaliza medijskog izvještavanja, ali i površnih i metodološki upitnih pokušaja utemeljenja novih naučnih disciplina srodnih komunikologiji (poput mediologije i slično), ova knjiga predstavlja povratak teoriji kakva nam treba u komunikološkim naukama. Ona je esencijalno komunikološka, ali je istovremeno duboko ušla u filozofiju medija (koja se, također, nerijetko paušalno i bez dubine i suštine, u posljednje vrijeme na prostorima Zapadnog

Balkana smatra metakomunikologijom, što je, zapravo, više štetno, nego korisno) i sociologiju medija (koju, pak, nerijetko na ovim prostorima oblikuju isključivo sociolozi bez dubljeg uvida i (sa)znanja o specifičnostima komunikološkog uklona, bez kojeg je ona nemoguća i kontraproduktivna). Knjiga *Horizonti značenja: semiotički sistemi i medijske prakse* izuzetno je važno štivo kakvo nije tako često prisutno u recentnoj komunikološkoj literaturi na prostoru Zapadnog Balkana. Dok se značajan broj drugih izvora koristi analitičkim pristupom i preskriptivnom metodom, odnosno na osnovu istraživanja medijske prakse nastoji dati preporuke za njeno unapređenje, ova knjiga nas vraća osnovama teorije i ukazuje na važnost temeljnih znanja kako bi se profesionalno djelovalo, ali i kako bi se na odgovarajući način reagovalo i na profesionalno i na neprofesionalno medijsko djelovanje. Na taj način knjiga, odnosno njene autorice, nastoje osnažiti „prirodni“ savez između profesionalnih medija i medijski pismene publike, u cilju ostvarenja onoga što je još 1980-ih godina Vreg nazivao funkcionalnom komunikacijom. Stoga će ova knjiga svakako naći svoje važno mjesto u silabusima teorijskih predmeta na studijima novinarstva i komunikologije u regionu. Knjiga *Horizonti značenja: semiotički sistemi i medijske prakse* doista širi naše komunikološke horizonte. Bila je (tačnije: jeste) jako potrebna, iako toga nerijetko čak ni kao teoretičari nismo bili svjesni.

Ajnur Kaniža

MA student at the Department for Political Science - International Relations and Diplomacy,
Faculty of Political Sciences, University of Sarajevo

Ulises A. Meijas & Nick Couldry,

Data Grab - The New Colonialism of Big Tech and How to Fight Back

(e-book: The University of Chicago Press, Chicago, 2024, 303 pages)

At the end of the 15th century, European man began correcting and exploiting life at his own discretion, and degrading its dignity in what was, from his perspective, a newly discovered world. This practice continued for the next few centuries, and the consequences are still felt in damaged societies today. The authors of this book describe this period using the term *historical colonialism*. They identify, point out, systematically analyze and find common features with a new type of colonialism – *data colonialism*. Every high-tech apartment in an apartment building has cell phones, computers, air conditioners, dishwashers, washing machines, and other devices connected to the Internet, and every single one of them generates data, and even this narrative illustration is reductionist in scope. A city stretches across an endless horizon of such buildings, a country of such cities, a continent of such countries, all of them generate data. Individual data does not mean much, but when huge amounts of data from multiple sources are merged, they become valuable. This book recognizes and explains this and much more, takes the reader through the abstraction of this kind of colonialism and demystifies the significance of exploited data, how it is stolen, by whom, and for what purpose, but does not leave the reader hopeless, in other words, it offers a set of solutions and organizational recommendations. The book is conceptually based on the authors' previous work *The Costs of Connection: How Data Is Colonizing Human Life and Appropriating it for Capitalism* (2019, Stanford University Press), due to the evolution of their thinking following written responses and dialogues they

engaged in with members of various communities. In the introductory part of the book, following the model of the strategy video game *Sid Meier's Colonization* (1994), the authors break colonialism down into four steps, that is, the four Xs of colonialism (both historical and data): Explore, expand, exploit and exterminate. The fourth is tricky because the type of colonialism in question does not directly cause fatal consequences, but the authors justify it with indirect influence such as the involvement of Facebook as a platform for misinformation in the Rohingya genocide, the Cambridge Analytica scandal and so on. In addition to this comes the transhumanist civilizing narrative that technology ennobles, the idea that no matter how many problems AI creates, it solves humanity's problems. Authors make a comparison with the civilizing narratives of historical colonialism, which was then justified by the spread of Christianity and European rationality without choice, in the same way that life today adapts to the terms and conditions of use of corporate platforms like Google.

The book is divided into six chapters, each of which begins with a narrative fictional story in which we follow the protagonist's situation that, with its somewhat dystopian character based in the present day, resembles episodes of the Netflix series *Black Mirror* (2011), which are a very good way of presenting the the problem for easier understanding. The first chapter, *A New Colonialism*, defines the corporate-colonial relationship of our digital lives and technology, why capitalism cannot be understood without colonialism, insisting that they are bound by the same kind of colonial gene with the additional mutation of landgrab becoming datagrab, but the core mission remains the same. The authors argue that we are witnessing the development of a new kind of elitism, which implies that, as things are right now, effects of data extraction will not be distributed equally, although they understand that it makes no sense to be against the processing and use of data, they nevertheless advocate sustainable, non-oppressive solutions. The second chapter, *Data territories*, deals with the area of data colonialism, that is, *data territories*, programmed spaces that are accessed by computer, and these spaces force interactions, *data relations*, so that an opportunity for the exploitation of the data generated by these interactions is created. On this track, the authors explain optimization, a way of organizing human realities for the purpose of their goals, the reality of which is that the only limits are the programmed ones, regardless of the environmental problems that

data centers bring with them. Almost every part of human activity has become a data territory, they have been created in healthcare, agriculture, driving, education, nutrition, work, shopping and others.

The authors use the third chapter, *Data's New Civilising Mission*, to deconstruct three civilizing narratives given by data colonialism, in each they find benefits but clearly indicate damaging factors. The first is the consideration of this technology through the prism of the conveniences and infrastructure of life, which they argue turns into a forced convenience under the force of circumstances. The second narrative is about connecting people and things (Internet of Things). Clearly defining what we do not want is key, and the kind of connection we do not want is one in which what is considered true depends neither on debates nor political negotiations but solely on the virality of that content, Meijas and Couldry state. The third civilizing narrative presents AI as smarter than humans. It is presented as an innovation that bypasses human biases, although the fact is that AI in itself means nothing, the data on which it was trained is important, so it often reflects these data and their biases, and can draw unacceptable conclusions. The authors write about the importance of questioning these myths, noting that it captures the social imagination in a way that datagrab cannot.

The fourth chapter, *The New Colonial Class*, deals with the emerging new colonial class, noting that depending on the example, it sometimes works independently and sometimes in collaboration with governments. This class includes a huge number of programmers, designers, managers and people employed in marketing. They coined the apt term, *Social Quantification Sector*, explaining it as the set of institutions that make up a given colonial class, found in all industries. In this chapter, the authors show that the purpose is to reorganize economic and social life, and not just by mere data extraction. They very clearly identify the main actors and describe their state and scope of business, they understand well the complexity of globalized processes and the geopolitical complexity of today, as well as the fact that a direct Western bias cannot be read in the book, but they clearly focus their attention on processes in other parts of the world.

The fifth chapter, *Voices of Defiance*, indicates that today's revolution is an act of understanding that the knowledge we as humanity have acquired in the last 5 centuries was largely shaped by colonial processes, that things do not happen

out of context, and that the favorable position of Europe and North America is the result of these processes. All the stories that start the chapters are fictional except the one that starts the sixth chapter, *A Playbook For Resistance*. It is an Argentinian platform for trans developers (Alternativa Laboral Trans) who, affected by bad conditions, created a space for work as a way of operating outside the box. This chapter shows the ways of rebellion of citizens, workers, activists, indigenous and all other communities. In addition to the world of raw power, the authors also understand the world of meaning well, so in this manner they write that decolonization is the cessation of looking at the world as imposed by the colonizer, it is the process of imagining and implementing an alternative. In the context of this book, it is the finding of an alternative to the extractivist model of data collection, and this alternative must respect the norms and dignity of the communities whose data is processed. Meijas and Couldry understand that there is no cheat code, nor a single universal solution to the problem, therefore they offer and support with examples three suggestions for action - *Working within the system*, *Working against the system*, and *Working beyond the system*.

The book is an extremely useful, well-rounded whole that connects all actors participating in the data chain, the strategies they use and the consequences of their actions. As useful as it is for students, researchers, and professors in the social sciences and humanities, it is equally important for those in STEM sciences, as well as for the general population to whom it is perhaps most important because of the eye-opening effect it can have due to the abstraction inherent in these processes. It is written in a way that is easy to understand and at the same time thought-provoking, with occasional lack of concreteness with examples and empirics, which can partly be justified by the topic of what is being written about, since an individual does not have access to a detailed insight into the algorithm of large platforms, which the authors themselves address in the book.

UPUTSTVO AUTORIMA

Časopis *Socijalne studije* je naučni časopis koji objavljuje pregledne i originalne istraživačke radove, prikaze knjiga i naučnih i stručnih skupova iz oblasti društvenih nauka koji nisu prethodno objavljivani. Izuzetno, u časopisu mogu biti objavljeni i stručni radovi koji imaju veliki društveni značaj. Radovi se objavljuju na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili engleskom jeziku. Radovi na B/H/S jeziku moraju imati sažetak na engleskom jeziku, a radovi na engleskom jeziku moraju imati sažetak na B/H/S jeziku. Dostavljeni radovi podliježu postupku dvostruke anonimne recenzije (peer-review). Ako odluke recenzenata nisu iste u pogledu prihvatanja rada za objavljivanje, traži se mišljenje trećeg recenzenta, s tim da urednik može donijeti odluku bez traženja dodatnog recenzenta. Slanjem rukopisa autor/i potvrđuju da je rad originalan, da su pribavljene neophodne dozvole za upotrebljavanje materijala zaštićenih autorskim pravima, i da rad nije u postupku razmatranja za objavu negdje drugo.

Časopis izlazi **jednom godišnje**.

Zainteresovani autori/ce trebaju se **registrovati na platformi časopisa** (<https://ejournals.fpn.unsa.ba/index.php/socialstudies/>). Nakon što prime e-mail potvrdu o registraciji, mogu se prijaviti na platformu i započeti proces predaje rada.

Za **predaju rada** potrebno je:

1. odabrati opciju **“Predaja radova (Submit)”**, a potom slijediti korake:
2. odabrati vrstu rada,
3. učitati dokument (*upload*) te
4. dodati potrebne informacije o radu i autorima.

Funkcionalnost platforme omogućava praćenje statusa rada, koji može biti: *prihvaćen, odbijen ili zahtijevati korekcije*. Na kraju procesa recenzije, urednik/ca obavještava autora o odluci, uključujući eventualne zahtjeve za izmjene ili potvrdu prihvatanja rada.

Radovi poslani do **01.09. tekuće godine** razmatrat će se za objavu u aktuelnom broju časopisa za tu godinu.

Tehnička uputstva

Dužina rada je do 7000 riječi bez referenci i sažetka. Rad se dostavlja u Microsoft Word formatu (DOC ili DOCX), font Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5. Stranice moraju biti numerirane u donjem desnom uglu. Rad treba da ima sljedeću strukturu: naslovnu stranu, sažetak, uvod, metodologiju, rezultate istraživanja, diskusiju, zaključak, reference i sažetak na engleskom ili B/H/S jeziku. Naslovna strana treba da sadrži: naslov rada, ime/imena autora, naziv institucije, mjesto, državu i e-mail adresu. Naslov rada piše se velikim slovima (bold), a podnaslovi malim slovima (bold).

Sažetak rada treba da ima 200 do 300 riječi i do šest ključnih riječi. Sažetak sadrži: značaj problema, ciljeve, metode, uzorak, zaključak i preporuke. Tabele i grafički prikazi (grafikoni) trebaju biti urađeni u Word-u ili u nekom drugom formatu koji je kompatibilan sa Word-om.

Sve tabele i grafikoni moraju biti označeni odgovarajućim rednim brojem i sa jasnim i preciznim nazivom koji se pišu iznad tabele i grafikona. Tabele i grafikoni trebaju biti smješteni u samom tekstu.

Časopis *Socijalne studije* za citiranje i navođenje literature koristi APA (American Psychological Association) stil, šesto izdanje. Za više informacija pogledati: <http://www.apastyle.org>.

Kod pozivanja na referencu u tekstu u zagradi se navodi prezime autora, godina izdanja (Jones, 2000). Kod citiranja neophodno je tekst staviti pod navodnike i u zagradi navesti prezime autora, godinu izdanja i broj stranice (Jones, 2000: 11). Kada su u pitanju dva autora u zagradi se navode oba autora (Jones i Turner, 2000: 11). Referenca koja sadrži više od tri, a manje od šest autora navodi se u punom obimu kada je prvi put upotrebljena u tekstu. Svaki naredni put u zagradi se navodi samo prezime prvog autora i skraćenica „i dr.“ ili „et al.“ Kod pozivanja na više autora u tekstu u zagradi se navode svi autori po abecednom redu odvojeni tačka-zarezom (Jones, 2000; Wright, 2002). Ukoliko se navodi veći broj radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi trebaju biti označeni slovima uz godinu izdanja (Jones, 2000a; Jones 2000b). Ukoliko je rad izdala organizacija ili institucija navodi se puno ime i godina izdanja (Evropska Unija, 2000). U popisu literature navode se samo bibliografske jedinice koje su korištene u tekstu i

navode se abecednim redom. Bibliografske jedinice koje pripadaju istom autoru navode se hronološkim redom počev od najstarije.

- Knjiga jednog autora: prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. (Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*. Sarajevo: Arka Press.)
- Knjiga više autora: prezime, inicijali imena svih autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. (Šerić, N., Šadić, S., Buljubašić, S., Dudić, A. (2019). *Socijalni rad u obrazovanju*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.)
- E-knjiga: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. Pristupljeno mjesec, dan, godina (URL) (Welch, Katlee E. 1999. *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism and a New Literacy*. Cambridge, MA: MIT Press.) Pristupljeno oktobar 21, 2004 (<http://www.netlibrary.com>)
- Zbornik: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). Naslov rada, U inicijali imena i prezime urednika (ur.). *Naslov zbornika* (str.). Mjesto: Izdavač. (Šućur, Z. (2005b). Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. U M. Štambuk (ur.). *Kako žive hrvatski Romi* (str.133-157). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.)
- Časopis: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). Naslov članka. *Puno ime časopisa*. Volumen. Broj. Stranice. (Zrinščak, S. (2000). Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 7(3-4). str. 229-245.

Radovi koji nisu napisani u skladu s Uputstvom za autore neće se razmatrati.

PUBLICATION MANUAL

The *Social Studies* magazine is a scientific magazine publishing review and original research articles, book reviews as well as reviews of scientific and professional gatherings in the field of social sciences which had not previously been published. Exceptionally, the magazine may also publish articles of significant social importance. The articles are published in the Bosnian, Croatian, Serbian or English language. Articles written in BCS are to include a summary in English, and articles written in English are to include a summary written in BCS. The submitted articles are subject to peer-review. If the reviewers cannot agree on the publication of the article, a third reviewer is consulted, although the editor may pass a decision without consulting an additional reviewer. Submitting the manuscript, author(s) confirm that the article is original, all the necessary licenses for using copyright material have been acquired, and that the article is not being considered for publication somewhere else.

The journal is **published annually**.

Interested authors are required to **register on the journal's platform** (<https://ejournals.fpn.unsa.ba/index.php/socialstudies/>). After receiving a confirmation email upon registration, they can log in to the platform and begin the submission process.

To **submit a manuscript**, authors need to:

1. select the **“Submit”** option, and then follow these steps:
2. choose the type of manuscript,
3. upload the document, and
4. provide the required information about the manuscript and the authors.

The platform's functionality allows authors to track the status of their submission, which can be marked as: *accepted*, *rejected*, or *requiring revisions*. At the end of the review process, the editor will notify the author of the decision, including any requests for changes or confirmation of acceptance.

Manuscripts submitted by **September 1st of the current year** will be considered for publication in that year's issue of the journal.

Technical directions

The length of the article is up to 7000 words without references and summary. The article is submitted in the following format: Microsoft Word (.doc or .docx), Times New Roman, font size 12, spacing 1.5. Pages are to be numbered at the bottom, aligned to the right. The article should be structured in the following way: front page, abstract, introduction, methodology, research results, discussion, conclusion, references and summary in English or BCS. The front page has to contain the following: title of the article, name(s) of the author(s), institution, city, country and e-mail address. The title of the article is written in capital bold letters, and subheadings are written in lowercase bold letters. The summary has to contain approximately 200 to 300 words and up to six key words. The summary contains the following: the importance of the issue, aims, methods, sample, conclusion and recommendations. Tables and charts should be created in Microsoft Word or some other format compatible with Word. All tables and charts have to be numbered and clearly labelled above the table or chart. Tables and charts should be integral to the text.

The *Social Studies* magazine uses the APA (American Psychological Association) 6th edition referencing and citation style. For further information visit <http://www.apastyle.org>.

The APA in-text reference is in the format author and date in brackets (Jones, 2000). When referencing a citation, it is necessary to use quotation marks and write the name of the author, date and page number in parenthesis (Jones, 2000: 11). With two authors in questions, the names of both authors are written in parenthesis (Jones and Turner, 2000: 11). Referencing more than three, but fewer than six authors is done in its entirety at first mention in the text. Every subsequent mention includes only the name of the first author and “et al.” When referencing several authors in the text, all authors names are listed alphabetically, separated by semi-colons (Jones, 2000; Wright, 2002). If several papers by the same author are referenced, and if they were published in the same year, the papers have to be labelled with a letter in addition to the year (Jones, 2000a; Jones 2000b). If the paper was published by an organization or institution, the full name and year

of publication is stated (European Union, 2000). References should only contain used bibliographical units in an alphabetical order. Bibliographical units from the same author are listed in a chronological order starting with the oldest.

- Single author book: Last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. (Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*. Sarajevo: Arka Press.)
- Multiple authors book: Last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. (Šerić, N., Šadić, S., Buljubašić, S., Dudić, A. (2019). *Socijalni rad u obrazovanju*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.)
- E-book: last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. Accessed month, day, year (URL) (Welch, Katlee E. 1999. *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism and a New Literacy*. Cambridge, MA: MIT Press.) accessed on October, 21, 2004 (<http://www.netlibrary.com>)
- Collection: Last name, first name initial. (year of publication). Title, in initial of the name and last name of the editor (ed.). *Title of the collection* (p.). Location: Publisher. (Šućur, Z. (2005b). Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. U M. Štambuk (ur.). *Kako žive hrvatski Romi* (str.133-157). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.)
- Magazine: Last name, first name initial. (year of publication). Title of the article. *Magazine*. Volume. Number. Pages. (Zrinščak, S. (2000). Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 7(3-4). str. 229-245.

Articles not written according to the Publication Manual shall not be considered for publication.

